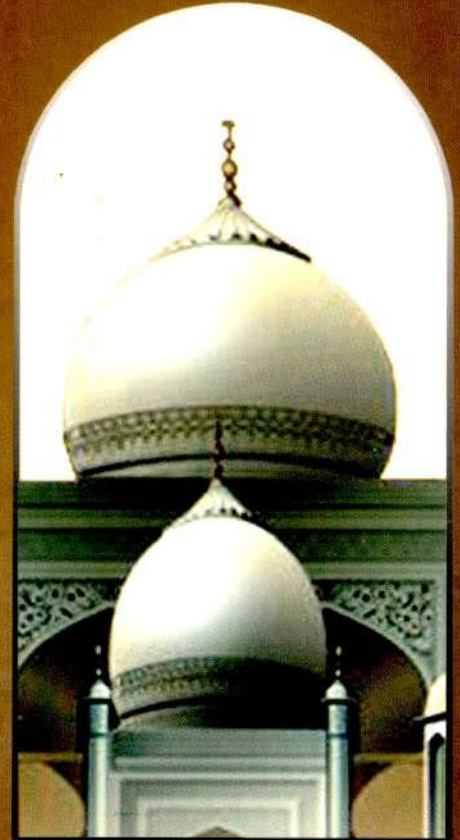

میرا مکتبہ عربی

دریں نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن کو مکتبہ بہہ درسیہ میں خشت اقل کا درجہ حاصل ہے

مکتبہ عربی
کراچی - پاکستان

میرا ملبشہ عیب

درن نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
حسن و کتب عربیہ درسیہ میں خشت اول کا درجہ حاصل ہے

طبعة جدیدة صحیفة ماونہ

مكتبة البشرا

اسم الكتاب

64

عدد الصفحات

35

روبية

السعر

١٤٣٢هـ / ٢٠١١ء

الطبعة الأولى

مكتبة البشرا

اسم الناشر

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اوور سيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

+92-21-34541739, +92-21-37740738

الهاتف

+92-21-34023113

الفاكس

www.maktaba-tul-bushra.com.pk : الموقع على الإنترنت

www.ibnabbasaisha.edu.pk

al-bushra@cyber.net.pk : البريد الإلكتروني

+92-321-2196170 : مكتبة البشرا، كراتشي. باكستان

يطلب من

+92-321-4399313 : مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور.

+92-42-7124656,7223210 : المصباح، ١٦- اردو بازار، لاهور.

+92-51-5773341,5557926 : بك ليند، ستي پلازه كالج روڈ، راولپنڈی.

+92-91-2567539 : دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور.

+92-333-7825484 : مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹہ.

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۲۱	امر بانون ثقیلہ و خفیفہ		میزان الصرف
۲۲	بحث نہی، قاعدہ بنائے نہی		مقدمہ
۲۳	نہی بانون ثقیلہ و خفیفہ	۵	فعل ماضی
۲۵	اسم فاعل و مفعول، قاعدہ بنائے اسم فاعل ...	۶	مستقبل و حال
۲۶	اسم ظرف و اسم آلہ، قاعدہ بنائے اسم ظرف ..	۷	فعل ماضی معروف و مجہول
۲۷	اسم آلہ و اسم تفضیل، قاعدہ بنائے اسم آلہ	۸	ماضی منفی معروف
	منشعب	۹	فوائد نافعہ، ماضی قریب و بعید
	مقدمہ	۱۰	فعل مضارع، علامات مضارع
۲۹	بحث ثلاثی و رباعی	۱۱	فعل مضارع معروف و مجہول
۳۰	ثلاثی مجرد، مطرد باب اول	۱۲	مضارع منفی معروف
۳۱	مطرد باب دوم و سوم	۱۳	مضارع منفی بی "لن"
۳۳	مطرد باب چہارم	۱۵	مضارع منفی بی "لم"
۳۴	مطرد باب پنجم	۱۶	بحث لام تاکید بانون تاکید
۳۵	شاذ باب اول	۱۷	نون ثقیلہ و نون خفیفہ
۳۶	شاذ باب دوم	۱۹	بحث امر، قاعدہ بنائے امر
۳۷	شاذ باب سوم	۲۰	امر معروف و مجہول

صفحة	موضوع	صفحة	موضوع
٤٩	باب افعال وانعزال	٣٨	ثلاثي مزيد فيه، غير ملحق برباعي
٥٠	ثلاثي ملحق برباعي، باب فعللة وفعلنة	٣٩	باب افعال واستفعال
٥١	باب فوعلة وفعولة	٤٠	باب افعال وانعزال
٥٢	فيعلة وفعيعة	٤١	باب افعيالا
٥٣	باب فعلاة	٤٢	باب افعيالا وفعال
٥٤	باب تفعّل وتفعّل وتفعّل	٤٣	باب افعال وافتعل
٥٥	باب تفعلة وتفعول	٤٤	باب افعال
٥٦	باب تفعول وتفعيل	٤٥	باب تفعيل وتفعّل
٥٧	باب تفعّل وانعزال	٤٦	باب مفاعلة
٥٨	باب افعلاء	٤٧	رباعي مجرد، باب تفاعل وفعلله
٥٩	منشعب منظوم	٤٨	رباعي مزيد فيه، باب تفعّل

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

بدان - أسعدك الله تعالى في الدارين - کہ جملہ افعال متصرفہ برسہ گونه است: ماضی و مستقبل و حال، و ہر چہ جزایں سہ چیز است متفرع ست ہم ازیں سہ، ایما ماضی فعلی را گویند کہ
یعنی ماضی و مستقبل و حال یعنی برائندہ

الحمد لله: [جمع ستائش ثابت ست مرخدائے راکہ پرودگار عالمیان ست.] چون کہ در حدیث شریف آمدہ است کہ "کل امر ذي بال لم يبدأ باسم الله"، وفي الأخرى: "بالحمد لله"، فهو أبتى" یعنی ہر امر صاحب شان کہ ابتداء کردہ نشود درال باسم خدا یا بجمہ او، پس آن دُم بریدہ و نامتتام ست، لہذا مصنف رحمہ اللہ برائے متابعتِ آل کتاب خود بہ بسم اللہ والحمد للہ آغاز کرد. (مولوی محمد عسکری قنوجی)

والعاقبة: وکلوئی آخرت ثابت ست برائے متقیان. **للمتقين:** یعنی ثابت است برائے متقین. سوال: متقی چیست؟ جواب: المتقي من اتقى من الشرك والمعاصي. **والصلاة:** [ورحمت کلمہ نازل باد بر رسول خدا کہ اسم او محمد صلی اللہ علیہ وسلم است و بر آل و اصحاب آل ہمگنان رضی اللہ عنہم] و صلوة بمعنی رحمت ست اگر منسوب بخدائے تعالی باشد، و بہ معنی دعاست اگر منسوب باشد بہ بندگان خدا، و بمعنی استغفار است اگر منسوب باشد بملائکہ، و بہ معنی تسبیح و تہلیل است چون منسوب باشد بہ وحوش و طیور.

وآله: مراد از آل جگر گوشہ مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم اند. (قنوجی) **و أصحابه:** و از اصحاب مراد آل مؤمنان اند کہ صحبت نبی صلی اللہ علیہ وسلم در یافتہ، و با ایمان و فات یافتہ باشند. **بدان:** بدان امر ست از دانستن و خطابے عام مر ہر مخاطب را، و غرض ازیں ہوشیار کردن تا بیدار شدہ بداند آنچه با او گفتہ می شود. **أسعدك الله:** نیک بخت کند ترا خدائے برتر در دو جہاں.

الدارين: سوال: "في الدارين" گفت، "في الكونين" چرا نہ گفت؟ جواب: کونین عام ست دنیا و آخرت وزمین و آسمان را، و درینجا مراد خاص است ای دنیا و آخرت. (ازت) **افعال:** افعال جمع فعل و آن آنست کہ بیکے از ازمنہ ثلاثہ یعنی ماضی و مستقبل و حال تعلق دارد، و فعل متصرف در اصطلاح اہل صرف آنرا گویند کہ از مصدرش ماضی و مضارع و امر و نہی و غیرہ صیغنائے بر آیند. (قنوجی) **متفرع:** متفرع صیغئہ اسم فاعل است از باب تفرع بمعنی بر آمدن از چیزے و آنانکہ مفعول گویند اختراع است. (احمد یوسف) **اماماضی:** سوال: ماضی را در ذکر چہ مقدم کرد؟ جواب: زیرا کہ زمانہ اش مقدم است.

بزمانہ گذشتہ تعلق دارد، و آخر او بینی باشد بر فتمہ قَلَّتْ حُرُوفُهُ أَوْ كَثُرَتْ مگر بعارض، چون:

فَعَلَ فَعَلَ فَعَلَ فَعَلَ فَعَلَ: ضَرَبَ سَمِعَ كَرَّمَ بَعَثَ. اما ^{آئی بنا کرده شدہ باشد} مستقبل فعلی را گویند کہ بزمانہ آئندہ ^{کم باشد حروف آں یا بسیار}

تعلق دارد، و آخر او مرفوع باشد مگر بعارض، چون: يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ يَفْعَلُ ^{زود آں یک مرد} ^{شیدہ آں یک مرد} ^{این ہمہ موزوں بہ اند}

يَسْمَعُ يَكْرُمُ يَبْعَثُ. اما حال فعلی را گویند کہ بزمانہ موجودہ تعلق دارد، و صیغہ حال ہیچو صیغہ ^{این ہمہ موزوں بہ اند}

استقبال است، و از ہر یکے ازیں ماضی و مضارع چہارہ کلمہ بیرون می آیند، سہ ازاں مرند کمرغائب ^{یعنی در تلفظ مانند یفعل}

راست، و سہ ازاں مرفوع غائب راست، و سہ ازاں مرند کمر حاضر راست، و سہ ازاں مرفوع ^{صیغہ}

مرفوع حاضر راست، و دو ازاں مرفوع غائب متکلم راست در اول صیغہ و حدان حکایت نفس ^{بر وزن فعلان جمع واحد است}

متکلم مذکر و مؤنث یکساں است،

بنی: یعنی آخرش از داخل شدن عوامل مختلفہ متغیر نشود، و آنچه خلاف این است معرب است، شعر:

بنی آں باشد کہ ماند بر قرار معرب آں باشد کہ گردد بار بار

(حکیم محمد عسکری)

فتمہ: زیرا کہ فتمہ اخف الحركات است. **بعارض:** یعنی دریں صورت بنی بر فتمہ نہ باشد چنانکہ در فَعَلُوا بر عایت و او آخرش مضموم شد.

فَعَلَ: یعنی کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ بحث فعل ماضی معروف. **فَعَلَّ:** فعلل مثال رابع ماضی رباعی مجرد دست.

کرم: بزرگ شد آں یک مرد. **مرفوع:** باید دانست کہ مصنف رحمہ اللہ در بیان حرکت ماضی فتمہ گفت نہ نصب این جامر فوع گفت نہ مضموم؛ زیرا کہ ماضی بنی است و مضارع معرب است و رفع و نصب و جر مخصوص بالقاب معرب اند و ضمہ و فتحہ و کسرہ مشترک در ہر دو.

مگر بعارض: یعنی آخر او از دخول عوامل ناصب و جازم متغیر شود. **یفعل:** میکند خواهد کرد آں یک مرد. **یضرب:** میزند خواهد زد آں یک مرد. **یسْمَعُ:** می شنود و خواهد شنید. **یکرم:** بزرگ می شود و بزرگ خواهد شد. **یبعث:** می برانگیزد و خواهد برانگیخت.

صیغہ: صیغہ در اصطلاح اہل صرف عبارت است از ہیأتے کہ حاصل شود کلمہ را بسبب ترتیب حروف مع حرکات و سکانات.

مضارع: مضارع فعلی است کہ دلالت کند بر حالات باقتراں زمانہ حال و آئندہ چون یضرب ای میزند یا خواهد زد.

مرند کر: لفظ "مر" بمعنی خاص برائے افادہ حصر و تخصیص است، لیکن در اینجا زاد است صرف برائے تحسین. (مولوی محمد عسکری)

غائب: یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **مؤنث:** یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **حاضر:** یعنی واحد و تشنیہ و جمع.

حاضر: یعنی واحد و تشنیہ و جمع. **یکساں:** مثلاً فعلت کہ برائے مذکر است و برائے مؤنث نیز.

و در دوم صیغہ حکایت نفس متکلم تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث نیز یکساں است، و ہر یکے ازیں ماضی
 و مضارع بر دو نہ گونه است: معروف و مجهول، و ہر یکے ازیں نیز بر دو گونه است: اثبات و نفی.
 یعنی بر دو نوع است

بحث اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَتْ	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ
فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی معروف بود، چون خواہی کہ مجهول بنا کنی، فاعلِ فعل را
 ضمہ کن، و عین فعل را کسرہ دہ در دو حال، و لام کلمہ را بر حالت خود بگذار تا ماضی مجهول گردد.
 اگر نباشد والا بحالت خود بگذار

معروف: [لیکن امر چنان نشود؛ زیرا کہ او مجهول نیابد. (قنوجی)] معروف آن فعل است کہ منسوب شود بفاعل جلی یا خفی نحو:
 سعد اللہ و یسعد. (محمد عسکری قنوجی) **مجهول:** و فعل مجهول آن است کہ چنان نہ بود، بلکہ منسوب باشد بمفعول جلی یا خفی نحو:
 صنع العالم و یصنع. (مولوی محمد عسکری قنوجی) **اثبات:** سوال: مثبت چیست، و منفی چیست؟ جواب: مثبت فعل معنی مصدری
 آن منسوب الیہ مقارن و ثابت باشد چون: ضرب زید یعنی زوزید، و منفی مخالف ایں نحو: ما ضرب زید ای نزدیک. (ازت)
فعل: کرد آن یک مرد زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. **فَعَلَا:** کردند آن دو مرد.

فَعَلُوا: کردند آن ہمہ مردان. **فَعَلْتَ:** کرد آن یک زن اِخ. **فَعَلْتَا:** کردند آن دو زنان اِخ. **فَعَلْنَ:** کردند آن ہمہ زنان اِخ.
فَعَلْتِ: کردی تو یک مرد اِخ. **فَعَلْتُمَا:** کردید شما دو مردان اِخ. **فَعَلْتُمْ:** کردید شما ہمہ مردان اِخ. **فَعَلْتِ:** کردی تو یک زن اِخ.
فَعَلْتُمَا: کردید شما دو زنان اِخ. **فَعَلْنَّ:** کردید شما ہمہ زنان اِخ. **فَعَلْتُ:** کردم من یک مرد یا یک زن صیغہ واحد مذکر و مؤنث.
فَعَلْنَا: کردیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مردان یا ہمہ زنان در زمان گذشتہ صیغہ تشنیہ و جمع مذکر و مؤنث حکایت نفس متکلم مع الغیر.

فصل: در لغت بمعنی جدا کردن است، و از آوردن ایں لفظ اشارہ است باین کہ ایں بحث از ما قبلش جدا گانہ است. (من قنوجی)
کسرہ: یعنی اگر مضموم باشد یا مفتوح، لیکن اگر خود مکسور باشد پس حاجت کسرہ ثانی نیست نحو: حسب. (مولوی محمد عسکری)

بحث اثبات فعل ماضی مجهول

فُعِلَ	فُعِلَا	فُعِلُوا	فُعِلَتْ	فُعِلْتَا	فُعِلْنَ	فُعِلَتْ
فُعِلْتُمَا	فُعِلْتُمْ	فُعِلْتِ	فُعِلْتِمَا	فُعِلْتِنَّ	فُعِلْتُ	فُعِلْنَا

فصل

اِس ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی مجهول بود، چون خواہی کہ نفی بنا کنی مائے نفی در اول او در آرتا ماضی منفی گردد و مائے نفی در لفظ ماضی ہیج عمل نکند، چنانچہ بود ہمہ بر اِس طریق باشد لیکن عمل در معنی کند یعنی مثبت را بمعنی منفی گرانند.

بحث نفی فعل ماضی معروف

مَا فَعَلَّ	مَا فَعَلَا	مَا فَعَلُوا	مَا فَعَلَتْ	مَا فَعَلْتَا	مَا فَعَلْنَ	مَا فَعَلَتْ
-------------	-------------	--------------	--------------	---------------	--------------	--------------

بحث اثبات: بحث مثبت را بر منفی چرامقدم کردند؟ زیرا کہ مثبت اصل است و منفی فرع وے، و اِس قاعدہ مسلمہ است کہ اصل بر فروع خویش مقدم باشد، لہذا مقدم گشت. (عسکری قنوجی) **فُعِلَ:** کردہ شد اِس یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی مجهول. **فُعِلَا:** کردہ شدند اِس دو مرد اِس. **فُعِلُوا:** کردہ شدند اِس ہمہ مرد اِس. **فُعِلَتْ:** کردہ شد اِس یک زن اِس. **فُعِلْتَا:** کردہ شدید شامد و زنان. **فُعِلْنَ:** کردہ شدند اِس ہمہ زنان اِس. **فُعِلْتِ:** کردہ شدی تو یک مرد. **فُعِلْتِمَا:** کردہ شدید شامد و مرد اِس. **فُعِلْتُمْ:** کردہ شدید شامد و مرد اِس. **فُعِلْتِ:** کردہ شدی تو یک زن اِس. **فُعِلْتِمَا:** کردہ شدید شامد و زنان. **فُعِلْتِنَّ:** کردہ شدند شامد و زنان. **فُعِلْتُ:** کردہ شدم من یک مرد یا یک زن. **فُعِلْتَا:** کردہ شدیم ماد و مرد یا دو زن یا ہمہ مرد اِس یا ہمہ زنان اِس.

نفی بنا کنی: یعنی ماضی منفی بنا کنی. **در اول:** یعنی در اول فعل ماضی. **ماضی منفی:** چنانکہ از کلمہ "ما" حاصل میشود ہمچنان از کلمہ "لا" حاصل می شود، لیکن اِس کمتر است. (قنوجی) **هیج عمل:** چنانکہ مَا فَعَلَّ نہ کرد اِس یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل ماضی معروف اکتوں "ما" در فعل سوائے معنی منفی ہیج تغیر نکرده است، فافہم. (محمد حسین ہزاروی)

در معنی: و در دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است (۱) تکرار اِس بر ماضی دیگر نحو: ﴿فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى﴾ (القیامۃ: ۳۱) (۲) یاد محل دعا واقع شود چون: اَلَا لَا بَارِكَ اللَّهُ فِي سَهِيل. (۳) یاد جواب قسم چون: تَاللَّهِ لَأَعَذَّبَهُمْ بَعْدَهَا سَقْرًا.

بمعنی منفی: یعنی معنی نفی در معنی البتہ تغیر پیدا کند، و چون اِس قول متضمن سوال بود کہ عمل او در معنی چیست جواب داد =

مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتِ	مَا فَعَلْتُمَا	مَا فَعَلْتُنَّ	مَا فَعَلْتُ	مَا فَعَلْنَا
----------------	--------------	-----------------	-----------------	--------------	---------------

فوائد نافعہ

اِس ہمہ کہ گفتہ شد بحث ماضی مطلق بود، چون خواہی کہ ماضی قریب یا بعید یا استمراری وغیرہ بنا کنی، پس اگر لفظ "قَدْ" بر ماضی مطلق داخل کنی ماضی قریب گردد چون: قَدْ ضَرَبَ، واگر لفظ "كَانَ" داخل کنی ماضی بعید شود نحو: كَانَ ضَرَبَ واگر آں را بر مضارع داخل کنی ماضی استمراری گردد، چون كَانَ يَفْعَلُ، واگر بر ماضی مطلق لفظ لَعَلَّمَا در آری ماضی احتمالی گردد نحو: لَعَلَّمَا فَعَلُ، و ہمچنان اگر بجائے لَعَلَّمَا لفظ لَيْتَمَا داخل کنی ماضی تمنائی گردد چون: لَيْتَمَا ضَرَبَ، باید دانست کہ از ہر یک انہما چہارہ چہارہ صیغہ برمی آیند، چنانکہ در ماضی مطلق گذشت.

= مصنف رحمۃ اللہ علیہ بقول خود یعنی مثبت را اِلْح. (قنوجی) مَا فَعَلَ: نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. مَا فَعَلَا: نکردند آں دو مرداں. مَا فَعَلُوا: نکردند آں ہمہ مرداں. مَا فَعَلْتِ: نہ کرد آں یک زن. مَا فَعَلْنَا: نکردند آں دو زناں. مَا فَعَلْنَ: نکردند آں ہمہ زناں. مَا فَعَلْتِ: نکردی تو یک مرد. مَا فَعَلْتُمَا: نکردید شما دو مرداں. مَا فَعَلْتُمْ: نکردید شما ہمہ مرداں. مَا فَعَلْتِ: نکردی تو یک زن. مَا فَعَلْتُمَا: نکردی شما دو زناں. مَا فَعَلْتُنَّ: نکردید شما ہمہ زناں. مَا فَعَلْتُ: نکردم من یک مرد یا یک زن. مَا فَعَلْنَا: نکردیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ زناں. ماضی مطلق: آنچه دلالت کند بے قید بر زمانہ گذشتہ، و آں را در اصطلاح اہل صرف ماضی مطلق گویند. (من قنوجی) ماضی قریب: تعریفات لہنا بر حاشیہ مکتوب است. ماضی قریب گردد: ماضی قریب آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ قریب بحال باشد. ماضی بعید: ماضی بعید آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ بعید شود از حال. ماضی استمراری: آنکہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی الدوام، آں را ماضی استمراری نام نہادند. (مولوی محمد عسکری) ماضی احتمالی: ماضی احتمالی آں است کہ بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التردد دلالت کند. ماضی تمنائی: ماضی تمنائی آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التمني. انہما: یعنی ماضی قریب و بعید و استمراری وغیرہ. ماضی مطلق: پس ازین حساب جملہ صیغائے ماضی سہ صدوسی و شش گردیدند.

فصل

اِس ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل ماضی بود، چون خواہی کہ مضارع بنا کنی، یکے را از علامتہائے
 مضارع در اول او آر، و آخر او ضمہ کن، و علامتِ مضارع چہار حرف اند: الف و تاء و یاء و نون کہ
 مجموع وے اُتین باشند، الف و حدان حکایت نفس متکلم راست، و تاء برائے ہشت کلمہ است، سہ
 ازاں مر مذ کر حاضر راست، و سہ ازاں مر مؤنث حاضر راست، و دو ازاں مر واحد و تثنیہ مؤنث
 غائب راست، و یاء برائے چہار کلمہ راست، سہ ازاں مر مذ کر غائب راست، و یکے مر جمع
 مؤنث راست، و نون برائے تثنیہ و جمع حکایت متکلم مذ کر و مؤنث ست، و در ہفت محل نون
 اعرابی را در آر،

مضارع: سوال: بعد ذکر ماضی چرا ذکر مضارع نمود؟ جواب: زیرا کہ ماضی اصل است و مضارع فرع وے، چرا کہ مضارع ماخوذ
 است از ماضی، و اصل بر فرع خویش مقدم مے باشد، لہذا او را مقدم کرد. **علامتہائے:** سوال: علامت چرا گویند؟ جواب:
 علامت آنرا گویند کہ با او شناختہ شود چیزے، و مضارع بدخول یکے از حروف اُتین شناختہ می شود. (از تبيان)
در اول: و تخصیص اول ازاں جہت است کہ اگر در آخری آوردند، در بعضی امور ملتبس بصیغہ ماضی می شدند، در بعضی بر زبان آں
 ثقل مے آید. (از منہج) **علامتِ مضارع:** بعضی بجائے لفظ "علامت" لفظ "حروف" گفتہ اند؛ زیرا کہ اینا بر اسم نیز داخل مے
 شود، و علامت بمعنی خاصہ است، چون کہ اِس حروف در اسماء و افعال ہر دو یافتہ مے شود، لہذا خاصہ فعل مضارع نباشد، بلکہ عام اند
 برائے ہر دو. (عسکری قنوجی) **اُتین:** و اُتین صیغہ ماضی غائب ست از اتیان بمعنی آمدن کہ مصدر ست از باب ضرب یضرب.
الف: یعنی الف علامتِ آں فعل مضارع است کہ برائے حدان حکایت نفس متکلم مے باشد مثل اُفعل. **تاء:** یعنی تاء علامتِ
 ہشت صیغہ است. **حاضر راست:** یعنی تفعّل و تفعّلان کہ واحد و تثنیہ مؤنث غائب است. **یاء:** سوال: یاء برائے غائب چرا مقرر
 شد؟ جواب: یاء از اوسط مخارج است، و غائب نیز متوسط ست یعنی ذکر او در است میان متکلم و مخاطب. (از ت)
نون اعرابی: [یعنی آں نون کہ بدل اعراب است.] سوال: نون اعرابی در آخر مستقبل چرا آوردند؟ جواب: نون اعرابی بدل
 اعراب ست، و محل اعراب آخر کلمہ ست. سوال: محل اعراب آخر کلمہ چرا شد؟ جواب: زیرا کہ اعراب دال ست بر صفت کلمہ
 فاعلیت یا مفعولیت، مثلاً صفت رار تہ بعدیت است از موصوف، لہذا اعراب بر آخر کلمہ آورده شد. (از ت)

چهار تثنیه که نون اعرابی درینها مکسور باشد، و دو جمع مذکر غائب، و یکے واحد مؤنث حاضر که نون اعرابی درینها مفتوح باشد، و نون جمع مؤنث، چنانکه در ماضی آید، همچنان در مضارع نیز آید.

ای در تفعّلین ای در فعل ماضی یعنی در فعل مضارع

بحث اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفَعَّلُ	تَفَعَّلَانِ	تَفَعَّلُونَ	تَفَعَّلُوا
تَفَعَّلَانِ	تَفَعَّلُونَ	تَفَعَّلِينَ	تَفَعَّلَانِ	تَفَعَّلَانِ	تَفَعَّلَانِ	تَفَعَّلُوا

فصل

این همه که گفته شد بحث اثبات فعل مضارع معروف بود، چون خواهی که مضارع مجهول بنا کنی، علامت مضارع راضمه ده، و عین کلمه را فحتمه.....

که الف و تاء و نون است

چهار تثنیه: [أي يفعلان تفعلان تفعلاّن تفعلاّن] سوال: در چهار تثنیه چرا نون مکسور باشد؟ جواب (۱): چونکه ما قبل نون الف ست، پس نون محتمل هر اعراب ست، و قاعده: الساكن إذا حرك حرك بالكسر مرخ كسره گردید، لهذا کسر دادند. جواب (۲): و نیز کسره متوسط است میان فتح و ضمه، و تثنیه متوسط است میان واحد و جمع، پس دادن متوسط بمتوسط اولی ست. جواب (۳): و نیز بسبب مشابهت با تثنیه اسم چون: رَجُلَانِ. **نون اعرابی:** یعنی آن نون که بدل اعراب است.

يَفْعَلُ: می کند و خواهد کرد آن یک مرد در زمانه حال و استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. (ت)

يَفْعَلَانِ: می کنند و خواهند کرد آن دو مرد. **يَفْعَلُونَ:** می کنند و خواهید کرد آن همه مردان. **تَفَعَّلُ:** می کند و خواهد کرد آن یک زن.

تَفَعَّلَانِ: می کنند و خواهید کرد آن دو زنان. **يَفْعَلْنَ:** می کنند و خواهند کرد آن همه زنان. **تَفَعَّلُ:** می کنی و خواهی کرد تو یک مرد.

تَفَعَّلَانِ: می کنید و خواهید کرد شما دو مرد. **تَفَعَّلُونَ:** می کنید و خواهید کرد شما همه مردان. **تَفَعَّلِينَ:** می کنی و خواهی کرد تو یک زن.

تَفَعَّلَانِ: می کنید و خواهید کرد شما دو زن. **تَفَعَّلْنَ:** می کنید و خواهید کرد شما همه زنان. **أَفْعَلُ:** می کنم یا خواهیم کرد من یک مرد یا یک زن. **نَفَعَلُ:** می کنیم و خواهیم کرد ما دو مرد یا دو زن یا همه مردان یا همه زنان.

علامت مضارع: سوال: در مضارع مجهول علامت مضارع را چه راضمه دادند؟ جواب: ضمه بمناسبت ماضی مجهول داده شد. **فحتمه:** سوال: عین کلمه را فتح چرا دادند؟ جواب: تا ضمه اول با فتح عین معتدل شود؛ زیرا چه مضارع ثقیل ست از ماضی، بسبب زیادتی حروف آتین، پس لحاظ اعتدال ضرور است. و بعضی از صرفیاء نوشته اند که صیغه یفعل مثل فعل است در حرکات و سکانات، و برین وزن کلمه =

در دو حال، و لام کلمه را بر حالت خود بگذارد، تا مضارع مجهول گردد.

بحث اثبات فعل مضارع مجهول

يُفَعَّلُ	يُفَعَّلَانِ	يُفَعَّلُونَ	تُفَعَّلُ	تُفَعَّلَانِ	تُفَعَّلُونَ	يُفَعَّلُنَّ	يُفَعَّلَانِ
تُفَعَّلَانِ	تُفَعَّلُونَ	تُفَعَّلِينَ	تُفَعَّلَانِ	تُفَعَّلَانِ	تُفَعَّلُونَ	تُفَعَّلُونَ	تُفَعَّلُونَ

فصل

این همه که گفته شد بحث اثبات فعل مضارع مجهول بود، چون خواهی که نفی بـ "لا" بنا کنی، لائے نفی در اول او در آر، لائے نفی در لفظ هیچ عمل نکند، چنانکه بود همبراه طریق باشد، لیکن عمل در ای در اول فعل مضارع معنی کند، یعنی مثبت را بمعنی منفی گرداند.

بحث نفی فعل مضارع معروف

لَا يَفَعَّلُ	لَا يَفَعَّلَانِ	لَا يَفَعَّلُونَ	لَا تَفَعَّلُ	لَا تَفَعَّلَانِ	لَا تَفَعَّلُونَ	لَا يَفَعَّلُنَّ	لَا يَفَعَّلَانِ
---------------	------------------	------------------	---------------	------------------	------------------	------------------	------------------

= در عرب نیامد و الا نادرا، پس این وزن غیر معقول باشد، و مجهول هم غیر معقول است، لهذا اختیار کرده شد. (از تبیان)
دو حال: اگر مضموم باشد یا مکسور، و اگر مفتوح باشد بدستور باقی ماند. (منه فتوحی) **بگذار:** زیرا که ضمه ضروری است مگر بعراض.
يُفَعَّلُ: کرده می شود و کرده خواهد شد آن یک مرد در زمانه حال و استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع مجهول، و قس البواقی علی هذا. **نفی بـ "لا":** سوال: بحث لائے نفی را بعد بحث مثبت چرا ذکر کرد؟ جواب: زیرا چه منفی فرع مثبت است. (ت)
دراول: سوال: لائے نفی را در اول فعل مضارع چرا می آرند؟ جواب: تا از ابتدائے کلام سامع آگاه شود که این کلام منفی است. (ت)
نفی در لفظ: سوال: نفی مضارع هم چنانکه از کلمه "لا" حاصل می شود از کلمه "ما" هم می شود نحو: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ﴾ (البقرة: ۲۶) پس وجه تخصیص ذکر لائے نفی چیست؟ جواب: کثرت استعمال لائے نفی بر فعل مضارع به نسبت مائے نفی. (منه)
بود همبراه: ای لفظ مضارع قبل دخول لائے نفی. (منه)

در معنی: و هرگاه خلیجان می شد که در معنی هم هیچ عمل نه کرده است چرا که معنی فعل مضارع هم چنانکه بود باقی می ماند، و نفی از کلمه "لا" مستفاد می شود. جواب داد مصنف بقول خود، یعنی فعل مضارع مثبت را اُلخ. (منه) **لَا يَفَعَّلُ:** نمی کند و نخواهد کرد آن یک مرد در زمان حال و استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع معروف، و قس البواقی علی هذا.

لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلِينَ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلْنَ	لَا تَفْعَلْنَ
-----------------	-----------------	-----------------	-----------------	----------------	----------------

بحث نفی فعل مضارع مجهول

لَا يَفْعَلُ	لَا يَفْعَلَانِ	لَا يَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلُ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلْنَ
لَا تَفْعَلُ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلُونَ	لَا تَفْعَلْنَ	لَا تَفْعَلَانِ	لَا تَفْعَلْنَ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نفی فعل مضارع بـ "لا" بود، چون خواہی کہ نفی تاکید بـ "لن" بنا کنی، "لن" در اول فعل مضارع در آرد، و این نفی را نفی تاکید بـ "لن" گویند، و آن در فعل مستقبل در پنج محل نصب کند، و آن پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب، واحد مؤنث غائب، واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در ہفت محل اعرابی راسا قط گرداند، چہار تشنیہ، و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو کلمہ یعنی جمع مؤنث غائب و حاضر در لفظ ہیچ عمل نہ کند،

لَا يَفْعَلُ: کردہ نمی شود و نخواہد شد آن یک مرد در زمان حال و استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع مجهول. (منہ قنوجی) بـ "لن": سوال: بحث نفی بـ "لن" را چرا از بحث نفی بـ "لا" در ذکر مؤخر کرد؟ جواب: زیرا چہ لائے نفی تغیرے در لفظ نمی دہد و "لن" متغیر می سازد، و آنچه تغیرے ندهد و بحال خود باقی دارد اشرف است. (ت) **نصب کند:** [اگر در آخر اوالف نباشد چون: لن یخشی] سوال: "لن" چرا فعل مستقبل را نصب کند؟ جواب: وجہ: اُن بفتح ہمزہ کہ از حروف ناصبہ فعل مستقبل اصل ست و "لن" مشابہ او است از حروف و حرکت و سکون و معنی استقبال، پس بمشابهت آن "لن" نیز نصب کند. (ت)

ساقط گرداند: سوال: "لن" نون اعرابی را چرا ساقط کند؟ جواب: زیرا چہ نون اعرابی بدل رفع ست، و ہر گاہ کہ "لن" رفع راسا قط کردہ نصب می سازد نون اعرابی را کہ بدل آن است ہم ساقط خواہد کرد. (ت) **چہار تشنیہ:** [یفعلان تفعلان تفعلان]. یعنی تشنیہ مذکر غائب و تشنیہ مؤنث غائب و تشنیہ مذکر حاضر و تشنیہ مؤنث حاضر. **عمل نہ کند:** زیراں کہ آخر آن دو صیغہ ضمیر نون جمع است، و آن بنی ست، و لہذا تغیر نمی شود.

و"لن" مضارع را بمعنی مستقبل منفی گردانند.

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل معروف

لَنْ يَفْعَلَ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ يَفْعَلَنَّ	لَنْ يَفْعَلَنَّ	لَنْ يَفْعَلَنَّ
لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلُوا	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَنَّ	لَنْ تَفْعَلَنَّ	لَنْ تَفْعَلَنَّ

بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول

لَنْ يُفْعَلَ	لَنْ يُفْعَلَا	لَنْ يُفْعَلُوا	لَنْ تُفْعَلَ	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلُوا	لَنْ يُفْعَلَنَّ	لَنْ يُفْعَلَنَّ	لَنْ يُفْعَلَنَّ
لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلُوا	لَنْ تُفْعَلِي	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلَا	لَنْ تُفْعَلَنَّ	لَنْ تُفْعَلَنَّ	لَنْ تُفْعَلَنَّ

فصل

این همه که گفته شد بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل بود، چون

لن مضارع: نزد بعضی "لن" موضوع است برائے تاکید نفی مستقبل، و برائے مطلق نفی مستقبل، و نزد بعضی برائے تاکید نفی مستقبل است، بدلیل قول او تعالی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ...﴾ (آل عمران: ۹۱)، و می توان گفت که تاکید عدم قبول زرمذ کور از جائے دیگر مستفاد باشد، نه از این آیت، و اگر آں برائے تاکید نفی مستقبل آید تخصیص "الیوم" در قول او تعالی: ﴿فَلَنْ أَكَلِمَ الْيَوْمَ إِسْتِيَاءً﴾ (مریم: ۲۶) درست نخواهد شد، فتأمل، و بعضی برال اند که "لن" موضوع است برائے نفی مستقبل، گاهے در تاکید مستعمل است، و گاهے در تاکید (ت)

مستقبل منفی گرداند: زیرا که آخر آں دو صیغه ضمیر نون جمع است و آن مبنی است و لهذا تغییر نمی شود، و معنی حال در فعل مضارع باقی نماند. **لَنْ يَفْعَلَ:** هرگز نخواهد کرد آں یک مرد در زمان استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی بـ "لن" در فعل مستقبل معروف. **لَنْ تَفْعَل:** معانی آں صیغ از ما تقدم ظاهر اند. **لَنْ يُفْعَلَ:** هرگز نکرده خواهد شد آں یک مرد در زمان استقبال صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی تاکید بـ "لن" در فعل مستقبل مجهول. **لَنْ تُفْعَلَ:** معنی این صیغنا حاجت بیان نیست.

خواہی کہ نفی جحد بـ "لم" بنا کنی، "لم" در اول فعل مضارع در آرزو، و این را نفی جحد بہ "لم" می گویند، و "لم" در فعل مضارع در پنج محل جزم کند اگر در آخر او حرف علت نباشد، و اگر باشد ساقط گرداند
ای فعل مضارع
چون: لَمْ يَدْعُ و لَمْ يَرْمِ و لَمْ يَخْشَ و حروف علت سه است: واو و الف و یاء کہ مجموعہ وی وای باشد، پنج محل این است: واحد مذکر غائب واحد مؤنث غائب واحد مذکر حاضر، و دو کلمہ حکایت نفس متکلم، و در ہفت محل نون اعرابی را ساقط گرداند، چہار تشنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر، و یکے واحد مؤنث حاضر، و در دو محل در لفظ **ہیچ** عمل نکند، و آن دو محل این است: جمع مؤنث

خوابی: سوال: بمصنف رحمہ اللہ "لن" را بہ بحث "لم" چرا مقدم کرد؟ جواب: زیرا چہ "لن" آخر فعل مضارع را از حرکت باز نداشت، بخلاف "لم" کہ از حرکت باز داشت، و آخر را جزم کرد، و نیز "لن" تغیر زمانہ نکرد، و "لم" زمانہ متغیر ساخت، پس اشرفیت "لن" راست. (مولوی عسکری) **در اول:** سوال: "لم" در اول فعل مضارع چرا آورده شد؟ جواب: تا سامع بر وقت بدو تکلم بفہمید کہ این نفی جحد بـ "لم" است. (ت) **بہ "لم":** "لم" حرفے است مستقل لیکن فراء اصلش "لا" گفتہ، و مے گوید کہ میم بدل از الف است **إلا ہیچ** دلیلے بریں قول ندارد، واللہ اعلم. (منہ)

می گویند: سوال: این نفی را نفی جحد بـ "لم" چرا نامیدند؟ جواب: جحد بفتح اول و سکون ثانی بمعنی انکار کردن است. کذا فی "الصراح"، چون ماضی متحقق الوقوع است پس معنیش را گویا دانستہ انکار کردن است، اما جحد بضم و بفتحتین پس بمعنی قلت غیر است بمعنی انکار، کذا فی "القاموس" و "منتہی الارب"، و آنچه شارح میرزا علی برجندی بفتحتین نقل کردہ، مخالف اکثر کتب معتبرہ است، اما صاحب "منتخب" مے نویسد: جحد بفتح و بالضم انکار کردن است بدانستگی.

سہ است: سوال: این سہ حروف را علت چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ این حروف قبول اعلال مے کنند از حذف و ابدال و اسکان، پس تغیر را راہے است دریں حروف ہیچو علیل کہ تغیر مزاجی دارد، و نیز علت بالکسر بمعنی بیماری است، کذا فی "الصراح" و وقت بیماری مجموعہ ازیں سہ حروف وائے از زبان مریض بیرون مے آید، شاعرے گوید شعر:

حرف علت نام کردم واو و الف و یائے را
ہر کردار وے رسد ناچار گوید وائے را

وای: سوال: مجموعہ این سہ حروف سوائے وائے دیگر ہم متصور بود، چون اوی و یاء، پس چرا مصنف رحمہ اللہ وائے را خاص نمود؟ جواب: تا اشارہ باشد بوجہ تشبیہ کہ کلمہ از زبان علیل بیرون مے آید نہ مجموعات دیگر. (ش) **بخش:** مثال الف نہ ترسید آں یک مرد. **ہیچ عمل:** زیرا کہ این نون علامت جمع مؤنث و ضمیر فاعل است، و نیز این کہ این ہر دو نون مبنی ہستند. (منہ قنوجی)

غائب و حاضر، و در همه کلمات عمل در معنی کند، یعنی صیغه فعل مضارع را بمعنی ماضی منفی گردانند.

بحث نفی جحدبـ "لم" در فعل مستقبل معروف

لَمْ يَفْعَلْ	لَمْ يَفْعَلَا	لَمْ يَفْعَلُوا	لَمْ تَفْعَلْ	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلُوا	لَمْ يَفْعَلَنَّ	لَمْ يَفْعَلَانَّ	لَمْ يَفْعَلُونَنَّ
لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلُوا	لَمْ تَفْعَلِي	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ أَفْعَلْ	لَمْ أَفْعَلَا	لَمْ نَفْعَلْ

بحث نفی جحدبـ "لم" در فعل مستقبل مجهول

لَمْ يُفْعَلْ	لَمْ يُفْعَلَا	لَمْ يُفْعَلُوا	لَمْ تُفْعَلْ	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلُوا	لَمْ يُفْعَلَنَّ	لَمْ يُفْعَلَانَّ	لَمْ يُفْعَلُونَنَّ
لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلُوا	لَمْ تُفْعَلِي	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ أُفْعَلْ	لَمْ أُفْعَلَا	لَمْ نَفْعَلْ

فصل

این همه که گفته شد بحث نفی جحدبلم در مستقبل بود، چون خواهی که لام تاکید بانون تاکید بنائی، لام تاکید در اول فعل مستقبل در آرز، ونون تاکید در آخر او زیاده کن، و لام تاکید همیشه مفتوح باشد،

منفی گرداند: سوال: "لم" مستقبل را چرا بماضی منفی گرداند؟ جواب: "لم" مشابهت دارد به *إن* شرطیه؛ زیرا که هر دو عامل جازم اند، و حرف شرط ماضی را بمعنی مستقبل گرداند، هم چنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی گرداند، حملا للضد علی الضد.

لَمْ يَفْعَلْ: ای نه کرد آن یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحد مذکر غائب بحث نفی جحدبـ "لم" در فعل مستقبل معروف، و قس البواقی علی هذا. (منه) **لَمْ يُفْعَلْ:** کرده نشد آن یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحد مذکر بحث نفی جحدبـ "لم" در فعل مستقبل مجهول. **لَمْ تُفْعَلَنَّ:** معانی این صیغ ظاهر اند. **لام تاکید:** لامیکه افاده معنی تاکید نماید، و مجرد باشد از معنی حالیه؛ زیرا چه اگر معنی حال داشته باشد پس اجتماع بانون تاکید که معنی استقبال پیدا میسازد دشوار است. (ش) **نون تاکید:** اے نونیکه افاده معنی تاکید نماید. **در اول:** سوال: مصنف رحمته "در اول مستقبل" گفت "در اول مضارع" چنان گفت؟ جواب: برائے تشبیه بر این معنی که هنگام دخول لام تاکید و نون تاکید محض معنی استقبال گرفته می شود. **مفتوح باشد:** زیرا که فتحه اخف حرکات است از حرکات ثلثه.

و نون تاکید دو نون است یکے نون ثقیلہ دوم نون خفیفہ، و نون ثقیلہ نون مشدد را گویند، و نون خفیفہ نون ساکن را گویند، و نون ثقیلہ در چہارہ کلمہ در آید، و نون خفیفہ در ہشت کلمہ در آید، و ما قبل نون ثقیلہ در پنج محل مفتوح باشد، و آن پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب و واحد مؤنث غائب و واحد مذکر حاضر، و دو صیغہ حکایت نفس متکلم، و در شش محل ما قبل نون ثقیلہ الف باشد، چہار تثنیہ دو جمع مؤنث غائب و حاضر، و دریں دو محل الف فاصل در آید، و در جمع مذکر غائب و حاضر و او دور کردہ شود، ما قبل او ضمہ گذاشتہ شود، تا دلالت کند بر حذف واو، و از صیغہ واحد مؤنث حاضر یا دور کردہ شود، ما قبل او کسرہ گذاشتہ آید، تا دلالت کند بر حذف یاء، و نون ثقیلہ در شش محل مکسور باشد، و آن شش محل همانست کہ در الف در می آید، و در باقی ہشت محل مفتوح، و نون خفیفہ در محلیکہ الف باشد در نیاید،

دو نون است: ہر دو نون در افادہ معنی تاکید مستقبل برابر اند، مگر اکثر کوفیاں نون ثقیلہ را اصل و نون خفیفہ را فرع آں سے پندارند، و بصریاں ہر یکے را اصل میدانند، و نزد بعضے در نون ثقیلہ تاکید زائد است بہ نسبت نون خفیفہ. (ت)

نون ثقیلہ: سوال: نون مشدد را ثقیلہ چرا گویند؟ جواب: زیرا چہ مشدد باعتبار آنکہ دو حرف در و یک جا ہم سے آید نقطہ وارد. (منہ) **مفتوح باشد:** در دو محل مضموم و در یک محل مکسور، و در شش محل ساکن چنانچہ سے آید. (منہ) **پنج محل:** سوال: ما قبل نون ثقیلہ را دریں پنج محل ساکن چرانہ کردند؟ جواب: تا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم نیاید. (ت)

الف فاصل: حاجت الف فاصل آوردن چیست؟ جواب: تا اجتماع سے نون زائد لازم نیاید، یکے نون جمع دوم نون ثقیلہ کہ بمنزلہ دو نون است؛ زیرا چہ اجتماع سے نون زائد مکروہ است. سوال: و لیکونن سے نون جمع شدند؟ جواب: ہر سے نون زائد نیستند، بلکہ اول اصلی است. سوال: الف را برائے فصل چرا خاص کردند؟ جواب: بوجہ خفت آں. **حاضر:** واو دور کردہ شود بجهت لزوم اجتماع ساکنین میان واو جمع و نون مدغم. **حذف واو:** قولہ: بر حذف واو: سوال: در اینجا حذف فاعل لازم آید؛ زیرا چہ واو ضمیر فاعل است و ایں ممنوع است؟ جواب: ضمہ قائم مقام آں موجود است، و ایں چنینس حذف درست ست.

و نون ثقیلہ: ای جائیکہ پس الف افتد. **باقی ہشت:** یعنی واحد مذکر غائب و جمع مذکر غائب، و واحد مؤنث غائب، و واحد مذکر حاضر، و جمع آں و واحد مؤنث حاضر، و ہر دو صیغہ حکایت نفس متکلم. **محلیکہ الف:** و آن ہشت محل ست. **در نیاید:** سوال: دریں شش محل نون خفیفہ چرانے آید؟ جواب: بسبب لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ میان الف و نون خفیفہ.

و در باقی محل بیاید، و نون اعرابی بانون تاکید جمع نشود.

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَنَّ

بیاید: چرا که مانع نون خفیفه یافته نمی شود. (منه فتوحی) جمع نشود: تا اجتماع نونات لازم نیاید، و نیز نون اعرابی بدل اعراب رفع است، و ما قبل نون تاکید مبنی است، پس جائے اعراب باقی نمانده، لهذا حذف کرده شد. **لَيَفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید ثقیله در فعل مستقبل معروف.

لَيَفْعَلَنَّ: هر آئینه هر آئینه کرده خواهد شد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید ثقیله در فعل مستقبل مجهول. **لَيَفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل معروف. **لَيَفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه کرده خواهد شد آن یک مرد در زمان مستقبل صیغه واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفه در فعل مستقبل مجهول، و الباقی علی هذا.

فصل

اِس ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل مستقبل بانون ثقیلہ و خفیفہ بود، چوں خواہی کہ امر بناکنی، امر گرفتہ می شود از فعل مضارع، غائب از غائب، حاضر از حاضر، متکلم از متکلم، معروف از معروف، مجهول از مجهول چوں خواہی کہ امر حاضر معروف بناکنی، علامت مضارع را حذف کن، بعدہ بنگر کہ متحرک می ماند یا ساکن، اگر متحرک میماند آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَعَدَّ عَدًّا از تَضَعُ ضَعًّا، و اگر باشد ساقط شود چوں: از تَقِي قًا، و اگر ساکن میماند نظر کن در عین کلمہ، اگر عین کلمہ مکسور باشد یا مفتوح ہمزہ وصل مکسور در اول او در آر، و آخر را ساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَسْمَعُ اسْمَعًا و از

امر بناکنی: [وآں صیغہ ایست کہ طلب کردہ شود بآں فعل از فاعل،] سوال: تعریف امر چیست؟ جواب: امر لفظی است موضوع برائے طلب فعل، اعم از آنکہ متکلم خود را حالے پندارد یا عاجز یا مساوی. و نزد اہل اصول در امر استعلاء معتبر است، و آنچه بر وجہ خضوع باشد او را دعاء گویند، امر بالتساوی التماس است کما هو مذکور فی المطولات. (منہ)

فعل مضارع: سوال: امر را از فعل مضارع چرا بنائے سازند؟ جواب: بسبب مناسبت استقبالیست کہ در زمانہ مستقبل مستفاد است؛ زیرا چہ امر کردہ نمی شود بچیزے کہ گذشتہ است، چہ دریں امر تکلیف ما لا یطاق است، و ہم چنین کردہ نمی شود با ایجاد موجود فی الحال کہ محال است. (ت) **چوں خواہی:** اِس ہمہ بجهت مناسبت میان فرع و اصل. **علامت:** یعنی تاء را کہ علامت مضارع حاضر است. **حذف:** تا التباس نمی شود مضارع در حال وقف. **ساکن:** چونکہ اصل در افعال بسبب فقدان معانی موجبہ اعراب بناست، و مضارع بسبب مشابہت تامہ با اسم فاعل معرب کردہ شدہ بود، چوں علامت مضارع حذف کردہ شد آں مشابہت تامہ نیز باقی نماندہ، پس باز ہماں بنا عود کرد، و معلوم است کہ اصل در مبنی سکون است، پس ازیں وجہ ساکن کردہ شدہ. (قنوجی)

ساقط: زیرا چہ اگر ساقط نشود، معلوم نخواہد شد کہ اِس سکون بجهت بنائے امر رسیدہ است یا ہماں سکون است کہ از پیشتر حاصل است. (ش) **ہمزہ وصل مکسور:** یعنی بجائے علت مضارع کہ حذف کردہ شد ہمزہ وصل مکسور در آر تا ابتداء بسکون کہ از ممنوعات است لازم نیاید، و اِس ہمزہ را ہمزہ وصل بدیں وجہ گویند کہ اِس ہمزہ ما قبل خود را بما بعد خویش وصل میسازد، و لطف اِس است کہ خود از میان ہر دو بیروں مے آید. **چوں از تسمع اسمع:** چوں خواستند کہ از تَسْمَعُ وَ تَضْرِبُ بنائے امر حاضر معروف سازند، تائے علامت مضارع را حذف کردند، بعدش سین و ضاد ساکن ماند نظر کردند بر عین کلمہ کہ در تَسْمَعُ مفتوح است و در تَضْرِبُ مکسور است، ہمزہ وصل مکسور در اول کلمہ آوردند و آخر را ساکن کردند، اسْمَعُ وَاَضْرِبُ شد.

تَضْرِبُ اضْرِبْ، واگر باشد ساقط شود چون: از تَرْمِيْ اَرْمٍ واز تَخْشِيْ اِحْشٍ، واگر عین کلمه مضموم باشد، همزه وصل مضموم در اول او در آر، و آخر راساکن کن اگر حرف علت نباشد چون: از تَنْصُرُ اَنْصُرْ، واگر باشد ساقط شود چون: از تَدْعُوْ اُدْعُ، چون خواهی که امر حاضر مجهول و امر غائب معروف یا مجهول بنا کنی، لام امر مکسور در اول او در آر، و آخر او جزم کن اگر حرف علت نباشد، واگر باشد ساقط شود چون: لِيَدْعُ لِيَرْمِ لِيَخْشِ، و نون تاکید چنانچه در مضارع می آید در امر نیز می آید، و در امر نون اعرابی هم ساقط شود.

بحث امر حاضر معروف

اَفْعَلْ	اَفْعَلَا	اَفْعَلُوا	اَفْعَلِيْ	اَفْعَلَا	اَفْعَلْنَ
----------	-----------	------------	------------	-----------	------------

بحث امر حاضر مجهول

لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِتَفْعَلُوا	لِتَفْعَلِيْ	لِتَفْعَلَا	لِتَفْعَلْنَ
------------	-------------	--------------	--------------	-------------	--------------

واگر باشد: وصل مکسور نیز از اول یاء و از ثانی الف حرف علت را اقلندند. (منه) **همزه وصل مضموم:** همزه وصل مضموم باتباع عین کلمه در آوردند. (منه قنوجی) **چون از تنصر انصر:** [النصرة یاری کردن (قنوجی)] تا علامت مضارع را حذف کرده مابعدش راساکن و عین کلمه را مضموم یا قنند همزه وصل مضموم در آوردند، و آخر راساکن کردند، اَنْصُرْ شد. (ت) **اوع:** در اصل تَدْعُوْ بود، ضمه بر او ثقیل پنداشته حذف کردند، تَدْعُوْ بسکون واو شد، چون بنائے امر حاضر معروف خواستند، تا علامت مضارع را حذف کردند، و مابعدش راساکن یا قنند و عین کلمه را مضموم همزه وصل مضموم در اول کلمه در آوردند، و آخر او حرف علت شد، قطع شد، اُدْعُ شد. (ت) **لام امر:** سوال: لام امر هر اول کلمه چرا آوردند؟ جواب: تا از ابتدائے تکلم معلوم شود که این نوع دیگر است از کلام. سوال: لام امر چرا مکسور باشد؟ جواب: بسبب مشابهت او بلام جاره در اختصاص عمل، و نیز تا فرق شود در لام امر و لام تاکید. (ت) **امر نون اعرابی:** زیرا چه او بدل اعراب ست یا رفع، و هرگاه اعراب وقت بنائے ساقط می شود، و نون اعرابی امر ساقط می شود. (ش) **اَفْعَلْ:** بکن تو یک مرد در زمان آینده صیغه واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف. **لِتَفْعَلْ:** باید که کرده شوی تو یک مرد در زمانه آینده صیغه واحد مذکر حاضر مجهول.

بحث امر غائب معروف

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِتَفْعَلَنَّ	لِتَفْعَلَا	لِتَفْعَلُوا
---------------	-------------	--------------	---------------	-------------	--------------

بحث امر غائب مجہول

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوا	لِتَفْعَلَنَّ	لِتَفْعَلَا	لِتَفْعَلُوا
---------------	-------------	--------------	---------------	-------------	--------------

بحث امر حاضر معروف بانون ثقیلہ

اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانَّ	اِفْعَلُنَّ	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانَّ	اِفْعَلُنَّ
-------------	--------------	-------------	-------------	--------------	-------------

بحث امر حاضر مجہول بانون ثقیلہ

لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِتُفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِتُفْعَلُنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------

بحث امر غائب معروف بانون ثقیلہ

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلُنَّ	لِتَفْعَلَنَّ	لِتَفْعَلَانَّ	لِتَفْعَلُنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------

بحث امر غائب مجہول بانون ثقیلہ

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانَّ	لِیَفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانَّ	لِتُفْعَلُنَّ
---------------	----------------	---------------	---------------	----------------	---------------

لِیَفْعَلَنَّ: [باید کہ بگذر آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف]. سوال: علامت مضارع از امر حاضر مجہول چرا حذف نشد؟ جواب: برائے اس کہ قلیل الاستعمال است، پس زیادت حرف درو مضائقہ نہ دارد.

لِیَفْعَلَنَّ: باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجہول.

اِفْعَلَنَّ: ہر آئینہ کن تو یک مرد در زمانہ استقبال صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون ثقیلہ. (منہ)

لِتُفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجہول بانون ثقیلہ. (قنوجی عم فیضہ)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ بگذر آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون ثقیلہ. (قنوجی)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجہول بانون ثقیلہ.

بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ

اَفْعَلْنَ	اَفْعَلْنَ	اَفْعَلْنَ
------------	------------	------------

بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ

لِتُفَعَّلْنَ	لِتُفَعَّلْنَ	لِتُفَعَّلْنَ
---------------	---------------	---------------

بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ

لِيُفَعَّلْنَ	لِيُفَعَّلْنَ	لِيُفَعَّلْنَ	لِيُفَعَّلْنَ	لِيُفَعَّلْنَ
---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

بحث امر غائب مجہول بانون خفیفہ

لِيُفَعَّلْنَ	لِيُفَعَّلْنَ	لِيُفَعَّلْنَ	لِيُفَعَّلْنَ	لِيُفَعَّلْنَ
---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

فصل

اِس ہمہ کہ گفتہ شد بحث امر بود، چوں خواہی کہ نہی بنا کنی پس لائے نہی در اول فعل مستقبل در آر، ولائے نہی در آخر او در پنج محل جزم کند مثل "لم" اگر در آخر او حرف علت نباشد،
چنانکہ لم جزم کند

اَفْعَلْنَ: ہر آئینہ بکن تو یک مرد در زمانہ آئینہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ. **لِتُفَعَّلْنَ**: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آئینہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. **لِيُفَعَّلْنَ**: ہر آئینہ باید کہ بکند آں یک مرد در زمانہ آئینہ، صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ. (منہ) **لِيُفَعَّلْنَ**: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمانہ آئینہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. **نہی بنا کنی**: [آں فعلے است کہ طلب کردہ شود بآں ترک فعل از فاعل]. سوال: اِس چنین افعال را نہی چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ نہی در لغت بمعنی بازداشتن است از کار و گفتار، کذانی "الصراح". (منہ) سوال: بحث امر را بر بحث نہی در ذکر چہ مقدم کردند؟ جواب: بر نہی حرف نہی کہ مفید معنی عدم است داخل ست نہ بر امر، و وجودی مقدم ست بر عدمی باعتبار شرف. **پس لائے نہی**: اِس قید احترازی ست برائے اخراج لائے نہی. **محل جزم**: سوال: لائے نہی را چہ جزم کند؟ جواب: لائے نہی مشابہہ است بلام امر؛ زیرا چہ لام امر برائے طلب فعل ست، ولائے نہی برائے طلب ترک، پس ہر دو شریک شدن در طلب، لہذا عمل او نمودند قد یکفی بهذا القدر.

واگر باشد ساقط گرداند چون: لَا تَدْعُ و لَا تَرْمِ و لَا تَخْشَ، واز ہفت محل نون اعرابی را ہم دور نماید، و در دو محل در لفظ ہیج عمل نکند، و نون تاکید چنانچہ در مضارع می آید ہمہ راں طریق در نہی نیز می آید۔
یعنی در جمع مؤنث غائب و حاضر

بحث نہی حاضر معروف

لَا تَفْعَلْنَ	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلِي	لَا تَفْعَلُوا	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلْنَ
----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	----------------

بحث نہی حاضر مجہول

لَا تُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلِي	لَا تُفْعَلُوا	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلْنَ
----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	----------------

بحث نہی غائب معروف

لَا يَفْعَلْنَ	لَا يَفْعَلَا	لَا يَفْعَلِي	لَا يَفْعَلُوا	لَا يَفْعَلَا	لَا يَفْعَلْنَ
----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	----------------

بحث نہی غائب مجہول

لَا يُفْعَلْنَ	لَا يُفْعَلَا	لَا يُفْعَلِي	لَا يُفْعَلُوا	لَا يُفْعَلَا	لَا يُفْعَلْنَ
----------------	---------------	---------------	----------------	---------------	----------------

بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ

لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلِنَّ	لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَانَّ	لَا تَفْعَلَنَّ
-----------------	------------------	-----------------	-----------------	------------------	-----------------

نون اعرابی: چہار تثنیہ و دو جمع مذکر غائب و حاضر و یکے واحد مؤنث حاضر۔ دور نماید: زیرا کہ نون اعرابی بدل اعراب رفع ست، و ہر گاہ لائے نہی اعراب را حذف می کند، پس نون اعرابی را ہم دور نماید۔ (محمد عسکری قزوینی) **در نہی:** برائے تاکید طلب ترک فعل۔ **لَا تَفْعَلْ:** ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر معروف، و الباقی علیٰ ہذا۔

لَا تُفْعَلْ: کردہ مشو تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر مجہول۔ **لَا يَفْعَلْ:** نہ کند آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف إلخ۔ **لَا يُفْعَلْ:** کردہ نشود آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول۔ **لَا تَفْعَلَنَّ:** زہار ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ، و الباقی علیٰ ہذا۔

بحث نہی حاضر مجهول بانوں ثقیلہ

لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------	------------------	------------------	------------------

بحث نہی غائب معروف بانوں ثقیلہ

لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ
لَا نَفَعِّلَنَّ	لَا نَفَعِّلَنَّ				

بحث نہی غائب مجهول بانوں ثقیلہ

لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ	لَا يُفَعِّلَنَّ
لَا نَفَعِّلَنَّ	لَا نَفَعِّلَنَّ				

بحث نہی حاضر معروف بانوں خفیفہ

لَا تَفَعِّلَنَّ	لَا تَفَعِّلَنَّ	لَا تَفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------

بحث نہی حاضر مجهول بانوں خفیفہ

لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ	لَا تُفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------

بحث نہی غائب معروف بانوں خفیفہ

لَا نَفَعِّلَنَّ	لَا نَفَعِّلَنَّ	لَا نَفَعِّلَنَّ	لَا نَفَعِّلَنَّ	لَا نَفَعِّلَنَّ
------------------	------------------	------------------	------------------	------------------

لَا تُفَعِّلَنَّ: زہار کردہ مشوقیک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجهول بانوں ثقیلہ. **لَا يُفَعِّلَنَّ:** زہار نہ کند آں یک مرد در زمانہ آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانوں ثقیلہ. (منہ) **لَا يُفَعِّلَنَّ:** زہار کردہ نشود آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجهول بانوں ثقیلہ، والباقی علیٰ ہذا.

لَا تَفَعِّلَنَّ: زہار ممکن تو یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانوں خفیفہ. منہ.

لَا تُفَعِّلَنَّ: زہار کردہ مشوقیک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجهول بانوں خفیفہ. (منہ)

لَا نَفَعِّلَنَّ: زہار کند آں یک مرد در زمان آئندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانوں خفیفہ.

بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ

لَا يُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ	لَا يُفْعَلْنَ	لَا تُفْعَلْنَ
----------------	----------------	----------------	----------------	----------------

فصل

اسی ہمہ کہ گفتہ شد بحث نہی بود، چون خواہی کہ اسم فاعل بنا کنی، اسم فاعل گرفتہ می شود از فعل مضارع معروف، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از آن فاء کلمہ را فتح دہ، و میان فاء و عین الف فاعل در آر، و عین کلمہ را کسرہ دہ، و لام کلمہ را تنوین زیادہ کن، تا اسم فاعل گردد.

بحث اسم فاعل

فَاعِلَاتٌ	فَاعِلَاتَانِ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَانِ	فَاعِلٌ
------------	---------------	-----------	------------	------------	---------

فصل

اسی ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم فاعل بود، چون خواہی کہ اسم مفعول بنا کنی، اسم مفعول ساخته می شود از فعل مضارع مجہول، پس علامت مضارع را حذف کن، بعد از آن میم مفتوح مفعول در اول او در آر،

لَا يُفْعَلْنَ: ز نہار نکرده شود آں یک مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ.

اسم فاعل: سوال: تعریف اسم فاعل چیست؟ جواب: اسم فاعل اسمے است کہ مشتق باشد از مضارع، تادلالت کندر ذاتے کہ قائم باشد بآن فعل بمعنی حدوث بدون لحاظ تفصیل و زیادت او بر چیز دیگر. **علامت مضارع:** علامت مضارع را بدیں وجہ حذف کردند کہ اسم فاعل مضارع نیست، پس علامتیں نیز درو نخواہد ماند. **کسرہ:** اگر فتحہ باشد یا ضمہ ورنہ بحال خود باید گذاشت.

تنوین زیادہ کن: [زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است] تنوین عبارت است از نون ساکن زائد کہ تابع حرکت اخیرہ باشد و در کتابت نیاید. **فاعِلٌ:** کئندہ یک مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم فاعل، و قس البواقی علی هذا. **اسم مفعول:** اسم مفعول اسمے ست کہ مشتق باشد از فعل مضارع مجہول تادلالت کندر چیزے کہ بروحدث واقع شود بلا لحاظ تفصیل بر دیگرے.

فعل مضارع: بجہت مناسبت میان ہر دو درینکہ ہر دو منسوب شوند بسوئے مفعول. **میم مفتوح:** سوال: میم را فتح چرا دادند؟ جواب: زیرا چہ فتح اخف الحركات است. **دراول:** اے بجائے علامت مضارع.

وعین کلمہ راضمہ دہ، ومیان عین ولام واو مفعول در آر، ولام کلمہ راتنویں دہ، تا اسم مفعول گردد۔
زیرا چہ تنویں خاصہ اسم است

بحث اسم مفعول

مَفْعُولٌ	مَفْعُولَانِ	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولَتَانِ	مَفْعُولَاتٌ
-----------	--------------	--------------	-------------	----------------	--------------

تمتہ در بیان اسم ظرف واسم آلہ واسم تفضیل

فصل

چوں خواہی کہ اسم ظرفِ زمان و مکان بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن، و میم مفتوح در اول او
یعنی یک از حروف این بجائے علامت مضارع
 در آر، و عین کلمہ را فتحہ دہ اگر مضموم باشد، ورنہ بحالیش بگذار، ولام کلمہ راتنویں ملحق کن، تا اسم
بسیب نخت فتحہ
 زمان و مکان گردد۔
زیرا کہ تنویں خاصہ اسم است

بحث اسم ظرف

مَفْعَلٌ	مَفْعَلَانِ	مَفْعَلُونَ
----------	-------------	-------------

ضمہ دہ: اگر مفتوح باشد یا مکسور، ورنہ بحال خود بگذارند۔ **در آر:** مراد از آوردن واو مفعول پیدا کردن واوست؛ زیرا کہ مفعول
 بضم عین در کلام قوم بدون تاء یافته نشد، لہذا ضمہ عین کلمہ را اشباع کردند واو پیدا شد۔ (ش) **مَفْعُولٌ:** کردہ شد یک مرد صیغہ
 واحد مذکر بحث اسم مفعول۔ **اسم ظرف:** سوال: تعریف اسم ظرف چیست؟ جواب: اسمے ست کہ ساختہ شود از فعل مضارع،
 تا دلالت کند بر زمان وقوع حدوث یا مکان وقوع حدوث۔ (ت)

مکان: باید دانست کہ ظرف بر دو نوع است: ۱- ظرف زمان ۲- ظرف مکان۔ ظرف زمان آنست کہ بجواب سوال "متی" واقع
 شود مثلاً متی الصوم ای فی رمضان، و ظرف مکان آنست کہ بجواب سوال **أین** واقع شود چوں **أین الأسد ای فی
 الصحراء**۔ **علامت مضارع:** سوال: ظرف از فعل مضارع چرامی گیرند؟ جواب: برائے مناسبت میان هر دو در حرکات
 و سکنات۔ **میم مفتوح:** سوال: باز یاد میم مفتوح موجب التباس با مصدر میمی گشت، پس چرا میم را زائد کردند؟ جواب: التباس
 میمی بجهت قلت مصدر میمی جائز داشته شد۔ **مَفْعَلٌ:** یک جائے کردن و یک زمانہ کردن صیغہ واحد بحث اسم ظرف۔

فصل

اسی ہمہ کہ گفتمہ شد بحث اسم ظرف بود، چون خواهی کہ اسم آلہ بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و میم مکسور در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ ده اگر مفتوح نباشد، و لام کلمہ را تنوین ملحق ساز، تا اسم آلہ گردد، و اگر بعد عین کلمہ الف آری، و یا پس لام تا زیادہ کنی دو صیغہ دیگر اسم آلہ کہ اکثر موافق قیاس ست، پدید می آید.

بحث اسم آلہ

مِفْعَلٌ	مِفْعَلَةٌ	مِفْعَلَانِ	مِفْعَلَتَانِ	مِفْعَالٌ	و مِفْعَالٌ	مِفْعَالَانِ	مِفْعَالِيٌّ
----------	------------	-------------	---------------	-----------	-------------	--------------	--------------

فصل

اسی ہمہ کہ گفتمہ شد بحث اسم آلہ بود، چون خواهی کہ اسم تفضیل بنا کنی، علامت مضارع را حذف کن و ہمزہ اسم تفضیل در اول او در آر، و عین کلمہ را فتحہ ده اگر مفتوح نباشد، و لام را تنوین مدہ، اسی طریق بنائے اسم تفضیل برائے مذکر است، اما چون صیغہ مؤنث بنا کنی، بعد حذف علامت مضارع فاء را.....

اسم آلہ: اسم آلہ اسمے ست کہ ساختہ می شود از فعل مضارع تا دلالت کند بر واسطہ فعل ای چیزیکہ بذریعہ استعانت او فعل از فاعل صادر شود، و علامہ تفتازانی نوشتہ است کہ آلہ نمی شود مگر در افعال متعدیہ علاجیہ کہ اثرش تا بمفعول رسد. (منہ)

مفتوح نباشد: اگر مفتوح باشد بحالت خود بگذار. **مِفْعَلٌ:** یک آلہ کردن صیغہ واحد بحث اسم آلہ، و قس البواقی علی ہذا.

اسم تفضیل: سوال: تعریف اسم تفضیل چیست؟ جواب: اسم تفضیل آل اسمے ست کہ گرفته می شود از مضارع معروف برائے دلالت بر چیزے کہ موصوف است بر زیادت بر ماخذ بر غیر خود، و آل برائے فاعل آید مطردا.

و ہمزہ اسم تفضیل: یعنی آنچہ بعد حذف علامت مضارع باقی ماندہ ست، در اولش ہمزہ اسم تفضیل در آر. **در اول:** ہمزہ در اول اسم تفضیل بدیں غرض زائد کردہ شود تا اول کلمہ یا از عنفوان تکلم معلوم مے شود کہ اسی اسم تفضیل ست.

مفتوح: یعنی مضموم باشد یا مکسور. **تنوین مدہ:** زیرا کہ تنوین بر اسم تفضیل نیاید.

ضمہ وہ، وعین راساکن، وبعد لام الف مقصورہ لاحق کن، ولام کلمہ را فتحہ وہ، تا اسم تفضیل
تا کہ تعادل شود
مؤنث گردد.

بحث اسم تفضیل

أَفْعَلُ	أَفْعَلَانِ	أَفْعَلُونَ	أَفْعَلِي	فُعْلَيَانِ	فُعْلَيَاتُ	فُعْلٌ
----------	-------------	-------------	-----------	-------------	-------------	--------

ت م ت

ضمہ وہ: زیرا کہ چون علامت مضارع را بسبب وقوع تغیر در صیغہ مضارع حذف کردند فاء کلمہ ساکن ماند و زائد کردن حرف بجهت
انحراف درجہ مؤنث از درجہ مذکر مناسبت نیفتاد، لہذا حرکات فاء کلمہ را ترجیح دادند، چون ضمہ قوی است، و اول کلمہ متحمل آں سے
تواند شد، لہذا ضمہ را اختیار کردند.

الف مقصورہ: الف مقصورہ کہ علامت تانیث است و آں الفی است کہ بعد او ہمزہ نباشد. **ولام کلمہ:** و چون ما قبل الف فتحہ باید، لہذا
لام کلمہ را لُح. **أفعل:** کئندہ تریک مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم تفضیل.

منشعب منشور

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين، والعاقبة للمتقين، والصلاة والسلام على رسوله محمد وآله وأصحابه أجمعين.

بدان - أسعدك الله تعالى في الدارين - کہ جملہ افعال متصرفہ و اسمائے متمکنہ از روئے ترکیب حروف اصلی بردو گونہ است: ثلاثی و رباعی، اما ثلاثی آں باشد کہ در ماضی او سہ حرف اصلی باشد چوں: نَصَرَ وَضَرَبَ، و رباعی آں باشد کہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد چوں: بَعَثَرَ
مدد کرد آن یک مرد زد آن یک مرد
بر انگیزت

والسلام: زیادت لفظ سلام اقتداء بکلام الملك العلام: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (الأحزاب: ۵۶).
بدان: سوال: مصنف رحمہ "بدان" گفت "بشنو" چرانہ گفت؟ جواب: "بدان" تعلق بدل دارد، و "بشنو" تعلق بگوش، و فعل قلب از فعل گوش اقوی می باشد. سوال: "اعلم" چرانہ گفت؟ جواب: چونکہ "اعلم" لفظ عربی ست، و دشوار است برائے مبتدیان بہ نسبت فارسی، لہذا مصنف رحمہ اور اختیار نہ کرد. (قنوجی) **أسعدك**: سوال: "أسعد" صیغہ ماضی است، معنیش استقبال چرامی گیرند؟ جواب: چند جاماضی بمعنی مستقبل آید چنانچہ شاعر گفتہ:

آمدہ ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء
بعد موصول و نداء و لفظ حیث و کما در جزاء و شرط و عطف ہر دو باشد در دعا

سوال: چون مقصود معنی مستقبل بود پس خودش چرانیاورد؟ جواب: برائے تقاول یعنی تا باعتبار صورت دلالت کند کہ این دعا مقبول شد، و مثل ماضی متحقق الوقوع است. (م)

و اسمائے متمکنہ: [اسم متمکن اسمی ست کہ آخرش جادہ اعراب و تنوین را. (محمد عسکری قنوجی) مراد از اسم متمکن معرب است، و داخل ست در اں مصدر و مشتق و جامد. **حروف اصلی**: حروف اصلی آنست کہ در جمع متصرفات کلمہ یافتہ شود، و در موازنہ برابر فا و عین و لام واقع شود، و آنچه خلاف است اورا غیر اصلی گویند. (قنوجی عم فیضہ) **رباعی**: رباعی بضم اول منسوب است بسوئے اربعہ مفتوح، و ہمچنین ثلاثی بضم اول منسوب بثلاثہ و ضم اول از تغیرات نسبت است و منسوب بثلاث و رباع بضم نیست؛ زیرا کہ زید بر ثلاثی صادق نئے آید چہ زید منسوب بہ حرف نیست. (ن) سوال: ثلاثی و رباعی قسم فعل و اسم است، و تعریف ثلاثی و رباعی =

وَعَرَقَبَ. امثالثی بر دو گونه است: یکی مجرد که در ماضی او حرف زائد نباشد، و دیگر مزید فیہ کہ در ماضی او حروف زائد نیز باشد. اما آنکہ در حروف زائد نباشد آن نیز بر دو گونه است، یکی مجرد کہ وزن او بیشتر آید، و دیگر شاذ کہ وزن او کمتر آید، اما مطر در این باب است:

باب اول: بر وزن فَعَلَ يَفْعَلُ بفتح العين في الماضي، وضمها في الغابر چوں: النصر
والنصرة یاری کردن.
تصریفه:

نَصْرٌ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَنَصْرٌ يُنْصَرُ نَصْرًا فَهُوَ مَنْصُورٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَنْصُرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ
ماضی معروف مضارع معروف اسم فاعل ماضی مجهول مضارع مجهول اسم مفعول امر حاضر معروف
لَا تَنْصُرُ الظَّرْفَ مِنْهُ مَنْصَرٌ وَالْآلَةَ مِنْهُ مَنْصَرٌ وَمَنْصَرَةٌ وَمَنْصَارٌ وَتَنْصُرُهُمَا مَنْصَرَانِ
ثمی معروف اسم آل صغری اسم آل وسطی تشبیه اسم ظرف
وَمَنْصَرَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَنَاصِرٌ وَمَنَاصِيرٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَنْصَرُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ نَصْرِي
تشبیه اسم آل جمع اسم آل واحده مذکر اسم تفضیل
وَتَنْصُرُهُمَا أَنْصَرَانِ وَنَصْرِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَنْصُرُونَ وَأَنْصَارٌ وَنُصْرٌ وَنُصْرِيَاتٌ.
صيغه جمع مذکر بحث اسم تفضیل

= مخصوص است بفاعل؛ زیرا کہ جامد از اسمائے متمکنه ماضی ندارد. جواب: مراد از اسمائے متمکنه اینجا فقط مصدر و مشتق است، بدلیل عدم ذکر جامد درین کتاب. (ش)

یکے مجرد: اسم مفعول از تجرید بمعنی برهنه کردن یعنی آن فعل کہ ماضیش خالی باشد از حروف زائده. **حروف زائد:** [مراد از حرف جنس حرفست تا شامل بود متعدد را.] بدانکہ حروف زائده در کلام عرب حسب قاعده ده اند مجموعش الْيَوْمَ تَنْسَأُ.

یکے مطرد: اسم فاعل است از اطراد بمعنی پس یک دیگر آمدن و رواں شدن. (ک) **في الغابر إلخ:** بر معنی باقی، و مضارع را ازین جهت غابر گویند کہ چوں از منزه ثلاثه ماضی رادور کردند مضارع باقی ماند. **والنصرة:** التصريف بمعنی گردانیدن.

نصر: یاری کرد آن یک مرد در زمانه گذشته صیغه واحده مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. **مناصر:** جمع اسم ظرف و دو صیغه اول اسم آل، و مناصير: جمع اسم آل کبری یعنی منصار. **نصري:** صیغه واحده مؤنث بحث اسم تفضیل.

انصران: صیغه تشبیه مذکر بحث اسم تفضیل. **نصريان:** صیغه تشبیه مؤنث بحث اسم تفضیل. **انصار:** صیغه جمع مذکر بحث اسم تفضیل. **نصر:** صیغه جمع مؤنث بحث اسم تفضیل.

الطَّلَبُ: جستن، الدُّخُولُ: در آمدن، القَتْلُ: کشتن، الفَتْلُ: تافتن.
بفتحین

باب دوم: برون فعل يفعل بفتح العين في الماضي وکسرهما في الغابر چون: الضرب ...
والضربة: زدن ورفتن بر روی زمین، وپدید کردن مثل.

تصرفه:

گردان الضرب. (منذ)

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْبًا فَهُوَ ضَارِبٌ وَضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْبًا فَذَلِكَ مَضْرُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
إِضْرِبُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَضْرِبُ الظرف منه مَضْرِبٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِضْرِبٌ وَمِضْرِبَةٌ
وَمِضْرَابٌ وَتَنْثِيَتُهُمَا مِضْرَبَانِ وَمِضْرَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مِضْرَابٌ وَمِضْرَابِيٌّ أَفْعَلُ
التفضيل منه أَضْرَبُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ ضُرْبِيٌّ وَتَنْثِيَتُهُمَا أَضْرَبَانِ وَضُرْبِيَّانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا
أَضْرُبُونَ وَأَضْرَابٌ وَضُرْبٌ وَضُرْبِيَّاتٌ.

الغسل: شستن، الغلب: غلبه کردن، الظلم: ستم کردن، الفصل: جدا کردن.

باب سوم: برون فعل يفعل بكسر العين في الماضي وفتحها في الغابر چون: السَّمْعُ
بفتح عين در مضارع

القتل: مصنف رحمه الله این را از باب نصر ينصر شمرده، ودر کتب معتبره لغت مثل "قاموس" و"نتهی الارب" و"تاج المصادر" از باب ضرب يضرب است. **وکسرهما:** اے وکسر عین در مضارع. **الضرب:** رفتن بر روی زمین در "تاج المصادر" در بیان معنی ضرب رفتن را بقید روی زمین مقید نه کرده، واز "قاموس" مفهوم گردد که ضَرْبٌ در قاعده: ضَرْبٌ فِي الْأَرْضِ بمعنی مطلق رفتن، بهر حال قید بر روی زمین در مفهوم ضَرْبٌ در کتب معتبره نیست. (ت)

و پدید: یعنی آوردن و بیان کردن مثل در "صراح" ست الضرب زدن و مثل آوردن، قوله تعالی: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا﴾ (النحل: ۷۶) اے وَصَفَ وَبَيَّنَّ، پس ظاهر عبارت "منتخب" و"صراح" مشعر بر آن است که مثل داخل باشد بمعنی ضرب، واز ظاهر "شمس العلوم" مستفاد می شود که مثل از معنی ضرب خارج است، و"تاج المصادر" نیز مؤید شمس العلوم است، من شاء الإطلاع فليرجع منه. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی) **الغسل:** بافتح، وبالضم نیز آید.

بکسر العين: سوال: چون مصنف از ابواب مطرد و باب مفتوح العين ماضی ذکر کرد بعد از آنها نوشتن باب فتح که نیز مفتوح العين است مناسب بود پس باب بکسر عین ماضی را چرا مقدم ساخت؟ جواب: ابواب ثلاثی مجرد دو نوع باشد اصول و فروع: =

وَالسَّمَاعُ: شنیدن و گوش فراداشتن.

تصریفه:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمِعًا فَهُوَ سَامِعٌ وَسُمِعَ يُسْمَعُ سَمِعًا فَهُوَ مَسْمُوعٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِسْمَاعٌ وَالنَّهْيُ مِنْهُ لَا تَسْمَعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَسْمَعٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِسْمَعٌ وَمِسْمَعَةٌ وَمِسْمَاعٌ وَتَشْنِيتُهُمَا مَسْمَعَانِ وَمِسْمَعَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَسَامِيعٌ وَمَسَامِيعُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَسْمَعُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ سُمْعَى وَتَشْنِيتُهُمَا أَسْمَعَانِ وَسُمْعِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَسْمَعُونَ وَأَسَامِيعُ وَسُمْعٌ وَسُمْعِيَّاتٌ.

العلم: دانستن، الفهم: دریافتن، الحفظ: نگاهداشتن، الشهادة: گواہی دادن، الحمد: ستودن، الجهل: نادانستن.
بفتح الجیم

= اصول آنکه حرکت عین ماضیش مخالف حرکت عین مستقبل باشد تا تخالف لفظی دلالت کند بر تخالف معنوی، و آل سه باب است: نَصَرَ ضَرَبَ سَمِعَ. و فروع آنکه چنان نباشد، و آل نیز سه است: فَتَحَ كَرَّمَ حَسِبَ، اصول بر فروع از رتبه مقدم است، لهذا مصنف رحمته سَمِعَ را بر فَتَحَ مقدم ساخت، تا بعد فراغ بیان اصول بفروع پردازد.

سوال: بریں تقدیر باید که فَضِيلٌ يَفْضُلُ بِكسرة عین ماضی و ضم آل در مضارع و كَادَ يَكَادُ بِضم عین ماضی و فتح عین مضارع از اصول ابواب باشد و چنان نیست؟ جواب: جمله ابواب ثلاثی مجرد نزد محققین شش اند، و این مرد و باب که ماخوذ از ابواب سابق هستند از ابواب مستقله جدا گانه نیست، لهذا در کتب معتبره صرف ابواب ثلاثی مجرد شش گفته، و این دو باب را از ابواب او نشمرده. (ازت)

وَالسَّمَاعُ: یعنی سمع و سماع که مصدر است دو معنی دارد: یکی شنیدن عام ازینکه توجه بمسموع باشد یا نه باشد. دوم گوش فراداشتن، یعنی حاسه گوش را مائل و متوجه ساختن عام ازین که متوجه الیه مسموع شود یا نه شود، و باین معنی مرادف اصغاء است.

العلم: سوال: در علم و فهم هیچ فرق است یا نه؟ جواب: نه، علم عین دریافت قلبی است، و دریافت قلبی عین علم است، لهذا در کتب لغت تفسیر فهم و علم بدانستن واقع شده، و تمیزیکے از دیگرے در معنی نیامده.

الفهم: در فارسی بمعنی فهمیدن که عبارتست از دریافت و شناخت قلبی. (منه)

باب چہارم: بروزن فَعَلَ یَفْعَلُ بفتح العین فیہما چوں: الفتح کشادن.

تصریفہ:

فَتَحَ یَفْتَحُ فَتَحًا فَهُوَ فَاتِحٌ وَفُتِحَ یُفْتَحُ فَتَحًا فَذَٰکَ مَفْتُوحٌ الْأَمْرُ مِنْهُ اِفْتِاحٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَفْتِاحَ الظَّرْفُ مِنْهُ مَفْتَحٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِفْتَحٌ وَمِفْتَحَةٌ وَمِفْتَاحٌ وَتَشْنِيتُهُمَا مَفْتَحَانِ وَمِفْتَحَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاتِیحُ وَمَفَاتِیحُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَفْتَحُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ فُتِحَ وَتَشْنِيتُهُمَا أَفْتَحَانِ وَفُتِحَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْتَحُونَ وَأَفَاتِیحُ وَفُتِحَاتٌ وَفُتِحَاتٌ.

الْمَنْعُ: بازداشتن، الصَّبْغُ: رنگ کردن، الرَّهْنُ: گروداشتن، السَّلْخُ: پوست کشیدن.

بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید بجائے عین فعل یا لام فعل او حرفے باشد از حروف حلق و حروف

ای بفتح عین ماضی و مضارع

باب چہارم: چوں مصنف رحمہ اللہ از بیان ابواب اصول فراغت نمود در بیان ابواب فروع شروع فرمود بجهت خفت فتحه مفتوح العینین را بر هر دو دیگر مقدم ساخت، و من بعد در بیان کَرَمَ بہ جهت کثرتش بہ نسبت حَسِبَ ہمپر داخت. بدانکہ صحیح ازیں باب جز حَسِبَ یَحْسِبُ وَنَعِمَ یَنْعَمُ دیگر نیامده است. **فعل یفعل:** بفتح العین فیہما. فائدہ: عمدہ و اصل تتخالف حرکت عین مضارع با حرکت عین ماضی ست، پس اصل در عین مضارع فعل بفتح عین آن ست کہ مکسور آید یا مضموم عام ازیں کہ کلمہ ذی حلقیہ باشد مثل: نَزَعَ یَنْزِعُ وَبَلَغَ یَبْلُغُ، یا غیر ذی حلقیہ باشد مثل: ضَرَبَ یَضْرِبُ وَنَصَرَ یَنْصُرُ. این مذاہب اکثر است، و بعضی گفته اند کہ اگر فعل متعدی باشد اصل در ال کسرہ است نحو: یضرب و الا ضمہ چوں: یسعد. و فراء گفته: کہ کسرہ داده شود، و ابو حیان گفته: کہ مختار نزد من آنست کہ مسوم و قوف بر سماع باشد، و در غیر مسوم کسرہ و ضمہ ہر دو جائز ست. **فُتِحَ:** اسم مبالغہ ازیں فتح است بمعنی بسیار کشائندہ. **الصَّبْغُ:** بفتح صاد مشہور است و از "قاموس" بکسر صاد مستفاد می شود، و این ہم معلوم مے شود کہ صبغ از فتح و ضرب و نصر ہر سہ می آید. (مولوی حکیم محمد عسکری قنوجی) **فعلیکہ:** ہر فعلیکہ بریں وزن آید یعنی آمدن فعل بروزن فتح و بفتح مشروط است بانکہ عین یا لام او حرفے از حروف حلق باشد، اے اگر در عین یا لام حرف حلق نباشد، پس وارد نخواہد شد کہ در دَخَلَ یَدْخُلُ وَسَمِعَ یَسْمَعُ وَغَیْرَہُ حرف حلق ست و فتح عینین نیست؛ زیرا کہ شرط فتح عینین حرف حلق ست نہ شرط حرف حلق فتح عینین، پس جائیکہ حرف حلق نباشد فتح عینین نیز نباشد نہ این کہ ہر جا کہ حرف حلق باشد فتح عینین نیز باشد. (ت سوال: مصنف رحمہ اللہ خاصیتائے ابواب دیگر بیان نہ کردہ، پس چرا بیان خاصیت این باب تعرض نمودہ؟ جواب: این خاصیت کہ دریں باب مذکور شد خاصیت لفظیہ است نہ معنویہ، و خاصیت لفظیہ مختص باین باب ست بخلاف ابواب دیگر.

حلق شش ست: الحاء والحاء والعین والغین والهاء والهمزة کہ مجموع وے **أَغَحْ خَعَهُ** باشد، أما رَكَنٌ يَرْكُنُ وَأَبِي يَأْبِي فَشَاذٌ.

باب پنجم: بروزن فعلُ يَفْعُلُ بضم العين فيهما. بدانکہ این باب لازم ست، و بیشتر اسم فاعل این باب بروزن فعیل می آید چون: **الْكَرْمُ وَالْكَرَامَةُ** بزرگ شدن.

تصریفه:

كَرْمٌ يَكْرُمُ كَرْمًا وَكَرَامَةٌ فَهُوَ كَرِيمٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَكْرَمٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكْرُمُ الظرف منه
مَكْرَمٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِكْرَمٌ وَمِكْرَمَةٌ وَمِكْرَامٌ وَتَثْنِيَتُهُمَا مَكْرَمَانِ وَمِكْرَمَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا
مَكَارِمٌ وَمَكَارِيمٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ مِنْهُ أَكْرَمٌ وَالْمَوْثُ مِنْهُ كُرْمِي وَتَثْنِيَتُهُمَا أَكْرَمَانِ
وَكَرْمِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَكْرُمُونَ وَأَكَارِمٌ وَكَرْمٌ وَكَرْمِيَاتٌ.

اللَّفْطُ وَاللِّطَافَةُ: پاکیزه شدن، القرب: نزدیک شدن، البعد: دور شدن، الكثرة: بسیار

الحاء: بدال کہ مخرج همزه و ہائے اقصائے حلق ست اے آنچہ قریب بسینہ است، و مخرج عین و ہائے مملکتین وسط حلق، و مخرج عین و خائے مجتہتین ادنائے حلق اے متصل بدیان، و شاعرے این حرف ششگانہ را بترتیب مخرج نظم ساخته، شعر:

حرف حلق شش بود اے نور عین ہمزه ہاؤ حا و خا و عین و عین

سوال: مصنف حروف حلق را بترتیب مخرج چرا نکرده؟ جواب: مصنف **رکعت** برائے تسہیل فہم مبتدیان ترتیب حروف تہجی اختیار کردہ، و رعایت ترتیب مخرج نہ نمودہ. (ش) **أَغَحْ خَعَهُ:** وجہ اختیار این مجموعہ کہ معنی ندارد شاید در ذہن مصنف **رکعت** باشد. **رَكَنٌ:** بفتحتین بمعنی میل کردن چیزے. **این باب:** یعنی فعل این باب تام و مختص بفاعل خویش باشد بمفعول بہ نہ رسد چون: زید کرم. (س) **كَرْمٌ يَكْرُمُ:** بدانکہ مادہ موضوعہ متصرفہ از باب کرم یكرم بیشتر برائے صفات خلقی و طبعی می باشد. سوال: صیغہ مجهول و مفعول را چرا ذکر نہ کرد؟ جواب: این باب لازم ست و در لازم مجهول و مفعول نیاید. **كَرِيمٌ:** مبالغہ کرام بروزن زبان بمعنی نیک جوان مرد و بامروت، کرامۃ مؤنث، کرامون جمع. (م)

اللَّفْطُ وَاللِّطَافَةُ: [بافتح؛ زیرا کہ بالضم بمعنی نرمی نمودن از نصر است چنانکہ از کتب معتبرہ مستفاد می شود.] پاکیزہ شدن، در کتب معتبرہ لغت لطف بافتح و لطافت کہ از کرم ست بمعنی خورد و ریزہ شدن ست نہ پاکیزہ شدن. در "قاموس" است لطف =

شدن. اما شاذ آنکه وزن او کمتر آید آنرا سه باب است.

این حکم استقرائی است

باب اول: بروزن فَعَلَ یَفْعَلُ بکسر العین فیهما. چوں: الحسب والحسبان: پنداشتن.

(ای فی الماضی والغابر. منزه)

تصریفه:

حَسِبَ یَحْسِبُ حَسْبًا وَحِسْبَانًا فَهُوَ حَاسِبٌ وَحُسِبَ یُحْسَبُ حَسْبًا وَحِسَابًا فَذَاكَ مَحْسُوبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْسِبُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْسِبُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَحْسِبٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِحْسَبٌ وَمِحْسَبَةٌ وَمِحْسَابٌ وَتَثْنِيَتُهُمَا مَحْسِبَانِ وَمَحْسَبَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَحَاسِبٌ وَمَحَاسِبٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَحْسَبُ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ حُسْبَى وَتَثْنِيَتُهُمَا أَحْسَبَانِ وَحُسْبِيَّانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَحْسِبُونَ وَأَحَاسِبُ وَحُسَبٌ وَحُسْبِيَّاتٌ.

بدانکه صحیح ازین باب جز حَسِبَ یَحْسِبُ وَنَعِمَ یَنْعَمُ دیگر نیامده است. النعم والنعمة

= ککرم لطفا و لطافة صغر ودق. دور "صحاح" گفته: لطف الشيء بالضم يلطف لطافة صغر فهو لطيف. دور "شمس العلوم" آورده: اللطف واللطافة مصدر اللطيف وهو الصغير. دور "صراح" نوشته است: لطافت برزه و خرد شدن چیزه. دور "تاج" نگاشته: اللطافة خرد شدن. (من توريق الشعب)

باب اول: این باب اصل ابواب شاذ است و سوم سه باب فروع و دو باب دیگر که می آید نه از اصول است و نه از فروع، بلکه از ابواب مستقله، چنانکه معلوم خواهد شود. **الحسب والحسبان:** بمعنی پنداشتن، در کتب معتبره لغت یافته نمی شود آری، حسبان: بکسر حاء محب بکسر سین و فتح آل بمعنی پنداشتن است. دور "صراح" ست: محسبة بکسر سین و فتح آل و حسبان بکسر پنداشتن، دور "قاموس" گفت: حسبه کذا محسبة و محسبة و حسبانا بالكسر ظنه. دور "تاج" نیز همچین است. (توريق الشعب)

صحیح: صحیح آل باشد که حرفی از حروف اصلی و حرف علت و همزه و تضعیف نباشد یعنی دو حرف از یک جنس نباشد.

النعم والنعمة: [بافتح بناز و نعمت زیستن، و بالکسر حاصل بالمصدر. (منتخب اللغات)] بدانکه در "تاج المصادر" نعمة بمعنی خوش عیش شدن از مصادر باب سماع آورده و معنی دیگر نقل کرده، و ازین معلوم می شود که در نعمت بمعنی خوش عیش شدن نزد او لغت دیگر نباشد، اگر می بود بیان می نمود، دور نعومت بمعنی نرم و نازک شدن چهار لغت است می گوید، از آن جمله فعل یفعل بالکسر فیهما لغت شاذ است، دور "صراح" نعم بالکسر فیهما از نعومت می گوید پس نظر بظاهر چنان معلوم می شود که نعم ینعم بالکسر فیهما. نعومت است نعمت نیست، پس ذکر کردن مصنف نعمت را در مصادر مکسور العین فیهما درست نباشد. =

خوش عیش شدن.

باب دوم: بر وزن فَعَلَ يَفْعُلُ بکسر العین فی الماضي وضمها فی الغایر. بدانکه صحیح ازیں
که در حقیقت از باب نصر بنصر است
 باب جز فَضِلَ يَفْضُلُ دیگر نیامده است، و بعضی حضر یحضر و نعم ینعم را نیز ازیں باب گویند
 چون: الفضل انزول شدن و غلبه کردن.

تصریفه:

فَضِلَ يَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ فَاضِلٌ وَ فَضِلَ يَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ مَفْضُولٌ الْأَمْرُ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ
 لَا تَفْضُلُ الظرف منه مَفْضُولٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مَفْضُولٌ وَمَفْضَلَةٌ وَمَفْضَالٌ وَتَشْنِيتُهُمَا مَفْضَلَانِ
 وَمَفْضَلَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَفَاضِلٌ وَمَفَاضِيلٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَفْضَلُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ فَضْلِي
 وَتَشْنِيتُهُمَا أَفْضَلَانِ وَفُضْلِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَفْضُلُونَ وَأَفَاضِلٌ وَفُضْلِيَاتٌ.

الحضور: حاضر شدن.

= سوال: در نون نعمت کدام حرکت است؟ جواب: فتمه است؛ زیرا که نون چنانکه در "تاج" و "صراح" معلوم می شود
 که بمعنی چشم روشن کردن است نه بمعنی خوش شدن، و نعمه بکسر نون اسم مصدر است مصدر نیست. و در "صراح" گوید: نعمه
 بالكسر دست و دسترس، و نیکی و ناز و مال و منت، و آنچه کرده شود نگوئی شود نگوئی در حق کسی. (توریق الشعب)
بکسر العین: اهل صرف و اهل لغت متفق اند که این باب از تداخل است یعنی ماضی این از سمع یسمع، و مضارع او از نصر
 ینصر، پس هر دو را یکجا استعمال نموده اند، و فی الحقیقت باب جداگانه نیست. (عسکری)

ازیں باب: ازیں باب گویند این قول اشارت است باین که حضر یحضر بمعنی حاضر آمدن نزد جمهور، و نعم ینعم از نعومت نه از
 نعمت، چنانکه سابق گذشت از ابواب دیگر است چنانکه معلوم شده، و ازیں باب نزد بعضی، و آن شاذ خواه از تداخل لغات است اما
 حضر پس در "قاموس" از نصر و سمع نوشته، و در "صاح" گفته: که از نصر است، و از سمع فراء حکایت کرده، و أمّا نعم ینعم از
 نعومت بمعنی نرم و نازک شدن، پس در "قاموس" از چهار باب نوشته سمع نصر ضرب کرم است، و از حسب شاذ است، و از
 فضل مرکب از دو باب، و در "صاح" بجائے مرکب از دو باب شاذ نوشته. (من توریق الشعب بتغییر)

باب سوم: بر وزن فَعْلٌ يَفْعَلُ بضم العين في الماضي وفتحها في الغابر. بدانکہ ہر ماضی کہ مضموم العين بود مستقبل او نیز مضموم العين آید، مگر در صرف واحد از ^{ای فتح العين} معتل عین واوی، مانند کُدَّتْ و تکاد چوں: الكود والکیدودة خواستن و نزدیک شدن.

تصریفه:

كَادَ يَكَادُ كَوْدًا وَكَيْدُودَةً فَهُوَ كَائِدٌ وَكَيْدٌ يَكَادُ كَوْدًا وَكَيْدُودَةً فَهُوَ مَكْوُودٌ الْأَمْرُ
 منه كَدٌّ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكُدُّ الظَّرْفُ مِنْهُ مَكَادٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مِكْوُودٌ وَمِكْوَادٌ
 وَتَثْنِيَتُهُمَا مَكَادَانِ وَمِكْوَدَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَكَاوِدٌ وَمَكَاوِيدٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ
 أَكْوُودٌ وَالْمَوْثُ مِنْهُ كُوْدَى وَتَثْنِيَتُهُمَا أَكْوَدَانِ وَكُوْدِيَانِ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَكُوْدُونَ
 وَأَكَاوِدٌ وَكُوْدٌ وَكُوْدِيَاتٌ.

باب سوم: ہر گاہ فارغ شد مصنف رحمہ اللہ از گردان صحاح در ضمن ابواب سابقہ خواست کہ بیان کند گردان غیر صحیح را در باقی، پس بیان کردہ از مادہ معتل عین واوی کہ خیر الأمور اوسطها در ضمن دو ابواب از ابواب ثلاثی مجرد، یعنی در باب سوم ثلاثی مجرد شاذ از برائے آنکہ اگر در اول ذکر کردے مبتدی را بجہت عدم انوست ازین فن در فہمش دشواری افتد، پس گفت: باب سوم الخ.

فَعْلٌ يَفْعَلُ: از ابواب ثلاثی مجرد شاذ بابے ست کہ ماضی وے مضموم العين و مضارع آل مفتوح العين باشد.

مستقبل او نیز: یعنی ضم عین مضارع فعل بالضم قیاس ست نمی شکلند، مگر در کُدَّتْ تَكَادُ بضم کاف، و مشہور کُدَّتْ تَكَادُ بکسر کاف از سمع چنانکہ می آید. (منہ) کُدَّتْ: بدانکہ در کدت دولغت ست: کسر کاف و ضم آل، و بہر تقدیر واوی ست یا یائی و تحقیق آنکہ نزد بسیارے از اہل علم واوی است از سمع بکسر کاف چنانکہ مشہور ست، و ہمیں حق واصل لغتے ست، و بضم کاف نزد بعضے از تداخل لغات ست و نزد بعضے شذوذ باب، و نزد بیہقی و تابعائش کہ صاحب "فصول الکبری" و غیرہ باشند نہ تداخل است نہ شذوذ.

کاد: در اصل کَوْدٌ بضم واو بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح و او را بالف بدل کردند کاد شد.

یکاد: در اصل يَكُوْدٌ بفتح واو بود، و او مفتوح ما قبلش حرف صحیح ساکن فتح را نقل کردہ بما قبل دادند، و او در اصل متحرک بود اکنون ما قبل او مفتوح گردید و او را بالف بدل کردند، یکاد شد، و ہمچنین در یکاد مجهول، و مکاد اسم ظرف. **کیدودة:** در اصل كَيْدُودَةٌ بود، و او و یا بہم آمدند اول ایشان ساکن بود و بدل از چیزے نبود، و محمول بر جمع تکمیر نمود، و از التباس ایمن بود، و او را بیا بدل کردند یا در یادغام کردند، و یکت یا را برائے تخفیف حذف ساختند كَيْدُودَةٌ شد. **کائد:** در اصل کاود بود و نزدیک =

بدانکہ کُذَّت در اصل کَوْذَتْ بود، ضمہ بر واو دشوار داشته، نقل کرده بما قبل دادند، بعد از اللہ حرکت ما قبل واو از جهت اجتماع ساکنین افتاد، بعدہ دال را بتبادل کردند و تا رادر تا ادغام کردند، کُذَّت شد. و تکاد در اصل تَكْوُذُ بود، حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند، پس از جهت فتح ما قبل واو الف گشت تَكَادُ این لغت را بعضی از سمع یسمع نیز گویند.

اما منشعب ثلاثی کہ در و حروف زائد نیز باشد، بر دو گونه ست: یکے آنکہ ملحق بر باعی باشد، دوم آنکہ ملحق بر باعی ^{مزید} نباشد، اما آنکہ ملحق بر باعی نباشد نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و الف وصل در آید، دیگر آنکہ در و الف وصل در نیاید، اما آنکہ در و الف وصل در آید آں رانہ باب ست:

= طرف افتاد بعد الف زائدہ واو را ہمزہ بدل کردند کائد شد. **کید:** در اصل کُوِدَ بود، کسرہ بر واو دشوار، نقل کرده بما قبل دادند، بعد از حذف حرکت ما قبل واو ساکن ما قبلش مکسور واو را بتبادل کردند کِیدَ شد. **مکود:** در اصل مکوود بود ضمہ بر واو دشوار داشته نقل کرده بما قبل دادند دو واو ساکن بہم آمدند یکے را حذف نمودند مکود شد. **کد:** ماخوذ از تکود پیش از تعلیل مضارع بعد حذف علامت مضارع فار ساکن یاقتند و عین را مفتوح ہمزہ وصل مکسور در اول او آوردند و آخر را موقوف ساختند اکود شد و او بقاعده تکاد بالف بدل گردید و الف با اجتماع دو ساکن افتاد کد شد، و یا از تکاد بعد تعلیل مضارع تا را اقلندند، و آخر را موقوف نمودند، الف با اجتماع ساکنین افتاد، و ہمچنین در لا تکد نہی. **مکواد:** ہر چند کہ قاعدہ یکاد یافتہ می شود مگر چون و اول ماق ساکن تحقیقی است، و آں مانع تعلیل ست، لہذا تبدیل نہ شد، و در مکود و مکودہ ملاق ساکن تقدیرست چہ مقصود مکواد نزد سیبویہ، و ایں ہم مانع تعلیل است. **مکادان:** اصلش مکودان و او بقاعدہ یکاد بالف بدل شد.

منشعب ثلاثی: کہ بسکون با صفت مقدم ثلاثی است، و صفت مقدم بر موصوف در فارسی بسکون آخر باشد، و یکس "باء" باشد مضاف بہ ثلاثی از قبیل اضافت صفت بموصوف. (توریق) **الف وصل:** الف ہائیکہ در اول کلمات در آید دو قسم بود، اصلی کہ در جمیع متصرفات مقابل "فاء" افتد چون الف امر و اخذ زائد کہ در جمیع متصرفات مقابل فاء نیفتد، و آں یاء وصلی باشد کہ ما قبل آں بما بعد در تلفظ متصل شد، چنانچہ الف اجتنب و انفطر مثلاً، و یا قطعی باشد مثل الف اکرم، و ایں الفادار اسماء نیز باشد بلکہ الف اصلی در حرف نیز بود. سوال: الف کہ در اول کلمہ باشد متحرک بود و الف ساکن بود نہ متحرک و متحرک ہمزہ بود نہ الف، پس الف گفتن چہ معنی باشد؟ جواب: ہمزہ را نیز الف گویند. سوال: سبب وصل ما بعد بما قبل در الف و انقطاع ما بعد از ما قبل در الف قطعی وصلی چیست؟ جواب: استعمال عرب است، و قیاس رادر آں مدخلے نیست. (توریق)

باب اول: بروزن اِفْتَعَالِ چوں اِجْتِنَابُ پرہیز کردن.

تصریفہ:

اِجْتَنَبَ يَجْتَنِبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنِبٌ وَأُجْتِنِبَ يُجْتَنَبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنَبُ الْأَمْرِ مِنْهُ
اِجْتَنَبَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْتَنِبُ.

الاقْتِنَاسُ: پارہ نور چیدن، الاقْتِنَاصُ: صید کردن، الالْتِمَاسُ: جستن، الاعتزال: یکسو شدن،
الاحْتِمَالُ: برداشتن، الاختطاب: ربودن.

باب دوم: الاستفعال چوں الاستنصار: طلب یاری کردن.

تصریفہ:

اِسْتَنْصَرَ يَسْتَنْصِرُ اِسْتِنصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصِرٌ وَأُسْتَنْصِرَ يُسْتَنْصَرُ اِسْتِنصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصَرٌ
الْأَمْرُ مِنْهُ اِسْتَنْصِرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْتَنْصِرُ.

افعال: دریں باب دو حرف زیادہ است الف قبل "فاء" و"تاء" میان "فاء" و"عین" مزید ہر باب باعتبار معنی آن باب
باشد. **الاجتناب:** از "تاج المصادر" و"صراح" و"قاموس" معنی اجتناب یکسو شدن، وکرانہ گرفتن و دور شدن معلوم می
شود، ولیکن چوں پرہیز کردن باہر سے معنی مذکور بتلازم یکدیگر است مصنف پرہیز کردن ترجمہ اجتناب نموده، وازینجا است کہ
ترجمہ آیت کریمہ: ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ﴾ (الحج: ۳۰) احتراز کنید از پلیدی فرمودہ اند، و معنی احتراز در نخب پرہیز کردن داشته،
لیکن اگر مصنف ترجمہ یکسو شدن فرمودے بسبب اشارت بماخذ کہ جانب باشد مناسب نمودی. **اُجْتِنِبَ:** ماضی مجهول ہمزہ و
تا مضموم شوند؛ زیرا کہ ضمہ فاء ممکن نیست، ورنہ ہمزہ بیکار شود، وضمہ ہمزہ فقط کہ در معرض زوال ست کافی نیست، لہذا تا رانیز
مضموم کردند، وپچنین در استنصار مجهول.

الاقتناس: از کتب معتبرہ لغت مثل "تاج" و"قاموس" و"صراح" معنی اقتباس فرا گرفتن علم و آتش، و فائدہ گرفتن مستفاد می
شود، مگر بعضی از تراجم قرآن مجید کہ در آل ترجمہ آیت کریمہ: ﴿نَقَبَسْ مِنْ نُورِ كُمْ﴾ (الحديد: ۱۳) ماروشنی گیریم از نور شما نموده
اند ماخذ مصنف **الاحتمال:** چنانکہ از "منتخب اللغات" معلوم می شود. **الاستفعال:** دریں باب سے حرف
زائد ست "الف" "سین" "تاء" قبل "فاء"، و مادہ شناخت حروف زوائد ہماں ماضی ست، چنانکہ سابق معلوم شد.

الاستغفار: آمرزش خواستن، الاستفسار: پرسیدن، الاستنفا: بر خورداری گردیدن، الاستخلاف: کسی را بجائے خویش یا بجائے دیگر نشانیدن، الاستمتاع: بر خورداری گردیدن بکے یا بچیزے۔

بدانکہ ہر دو باب لازم و متعدی آمدہ اند۔

باب سوم: بر وزن انفعال چوں الانفطار: شگافتہ شدن۔ بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید لازم باشد۔
تصریفہ:

انْفَطَرَ يَنْفَطِرُ انْفِطَارًا فَهُوَ مُنْفَطِرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ انْفِطَارٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَنْفَطِرُ

الانصراف: باز گشتن، الانقلاب: برگشتہ شدن، الانخفاف: سبک شدن، الانشعاب: شاخ در شاخ شدن۔

باب چہارم: بر وزن افعال۔ بدانکہ اس باب نیز لازم ست چوں الاحمرار: سرخ شدن۔

رمدین و رمانیدن: اول لازم دثانی متعدی، وآں در بعضے از نخ بجائے و اولفظیاء واقع است بجائے خود نیست چراکہ یا برائے افادت یکے از دو امر مبہم آید و رمدین در مانیدن ہر دو معنی استفار است نہ یکے ازاں، و آنچه بعضے توجیہ نمودہ اند بایں کہ لفظیکہ دو معنی دارد در استعمال بجزیکے مراد نباشد غیر وجیہ است؛ زیرا کہ مقصود بیان معنی لغت ست نہ ارادہ یک معنی از لغت۔ (توریق الشعب)

نشانیدن: در بعضے نخ بجائے "نشانیدن" ایستائیدن واقع ست، حاصل ہر دو یکے است، در "تاج" گفتہ: الاستخلاف ایستادن خواستن بجائے کسے و خلاصہ "صحاح" آنکہ استخلاف دو معنی دارد: یکے آب کشیدن دوم خلیفہ کردن و ظاہر آں ست کہ مراد خلیفہ کردن بجائے خود باشد، لہذا در "صراح" گوید استخلاف خلیفہ کردن کسے را بجائے خود، در "قاموس" ست: خلف فلانا جعلہ خلیفۃ کاستخلفہ، در بعضے نخ خلیفہ بدون اضافت، در بعضے باضافت بر تقدیر اول عموم مراد ست، چنانکہ مفاد "تاج" و "صحاح" ست و ہمیں مختار ست، و بر تقدیر ثانی خصوص۔ (توریق الشعب)

بچیزے: اس عبارت یعنیہ در "تاج" است۔ **انفعال:** زیادت الف و نون پیش از فاء۔ **انفطر:** ماضی مجہول اس باب وقت تعدیہ بیاء بضم ہمزہ و فاء باشد؛ زیرا کہ ضمہ ہمزہ در معرض زوال است، لہذا ضمہ بر فاء نیز کہ ممکن بود افزودند، و ما قبل حرف اخیر را کسرہ دادند۔ **افعال:** زیادت الف پیش از فاء تکرار لام۔ (من قنوجی)

تصریفہ:

إِحْمَرَّ يَحْمَرُّ إِحْمَرًا فَهُوَ مُحْمَرٌّ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْمَرٌ إِحْمَرٌ إِحْمَرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْمَرُّ
لَا تَحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ.

الاحضرار: سبز شدن، الاصفار: زرد شدن، الاغبرار: گرد آلوده شدن، الابلقاق: ابلق شدن اسپ.

باب پنجم: بروزن افعیال، چون الادھیمام: سخت سیاه شدن.

تصریفہ:

إِذْهَامٌ يَذْهَمُّ إِذْهِيمًا فَهُوَ مُذْهَمٌّ الْأَمْرُ مِنْهُ إِذْهَامٌ إِذْهَامٌ إِذْهَامٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَذْهَمُ
لَا تَذْهَمُ لَا تَذْهَمُ.

احمر یحمر: در اصل احمر یحمر محمر اخیرین بحسب رائے اول بودند دو حروف از یک جنس بهم آمدند، اول ایشان ساکن و ثانی متحرک بحرکت واجب، اول را ساکن کرده در دوم ادغام نمودند احمر یحمر محمر شد. **الابلقاق:** ابلق شدن اسپ و آن سپیدی باشد بارنگ دیگر. سوال: در "صاح" و "صراح" و "قاموس" ترجمه اش لفظ اسپ اعتبار نموده، در "تاج" ترک نمود، وجه توفیق چیست؟ جواب: عدم اعتبار قید اسپ در "تاج" بنظر ماخذ ابلقاق است که بلیق بقیحتمین و بلیقه بضم سیاهی و سفیدی، در آنجا خصوصیت اسپ نیست و اعتبار قید مذکور در دیگر کتب بملاحظه آنکه استعمال بلیق و ابلقاق اکثر در اسپ باشد اگرچه باصل وضع لغت معتبر نیست، پس اعتبار و عدم اعتبار قید مذکور بهر دو وجه مسطور درست باشد. (من توریق الشعب)

الادھیمام: سخت سیاه شدن، و در کتب معتبره لغت لفظ سخت نوشته، شاید مصنف بنظر خاصیت این باب که مبالغه است لفظ سخت اعتبار نمود. سوال: بریں تقریر بایستی که در تمامی لغات، باب گذشته و این، باب دو، باب آئینده اشعارت بمعنی مبالغه میگرد، که دریں هر چهار باب نزد صرفیال معنی مبالغه مقرر است؟ جواب: از کتب معتبره لغت در بعض کلمات باب افعیال و افعیال معنی مبالغه معلوم می شود، و در اکثرے نه آری لزوم در سائر کلمات لازم، و در باب افعیال شاید به نسبت هر دو باب مذکور و معنی مبالغه بیشتر باشد، و لیکن فی حد ذاته بیشتر نیست و از رضی مستقادی شود که در افعال معنی مبالغه نه باشد؛ زیرا که معنی اَعْلَوْطَ عَلَاً گفته و معنی اَجْلَوْذَ أَسْرَعً، و ظاهر است که در علو و اسراع مبالغه نیست. (توریق مختصر)

إِذْهَامٌ: بزیادت سه حرف یک از آنها الف قبل فاء، و یک الف میان عین، و لام و تکرار لام. (منه قنوجی)

الاسمیرار: گندم گون شدن، الاکمیتات: کمیت شدن اسپ، الاشھیاب: سفید شدن اسپ، الاصحیرار: خشک شدن نبات، الاسحیرار: همراز شدن. بدانکه این باب لازم ست.

باب ششم: بروزن افعیال، چوں الإحشیشان: سخت درشت شدن.

تصریفه:

إِحْشَوْشِنَ يَحْشَوْشِنُ إِحْشِيشَانًا فَهُوَ مُحْشَوْشِنٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِحْشَوْشِنٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحْشَوْشِنُ.

الإخْرِيرَاقُ: دریده شدن جامه، الإخْلِيلَاقُ: کهنه شدن جامه، الإمْلِيلَاحُ: شور شدن آب، الإحْدِيدَابُ: کوزپشت شدن. بدانکه این باب هم لازم ست، ودر قرآن شریف نیامده است.

باب هفتم: بروزن افعیال، چوں الإجلوؤادُ: شتافتن شتر.

تصریفه:

إِجْلَوؤَادٌ يَجْلَوؤَادُ إِجْلَوؤَادًا فَهُوَ مُجْلَوؤَادٌ الْأَمْرُ مِنْهُ إِجْلَوؤَادٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْلَوؤَادُ

الإخْرِوِاطُ: چوب تراشیدن، الإعلوِاطُ: قلاده در گردن شتر بستن، يقال:

کیت: آنچه رنگ سرخ سیاه آمیز دارد، کذا فی "القاموس"، ودر "صراح" اسپ سرخ بال سیاه دُم. **الاحشیشان:** اصلش احشوشان بود، واو بکسره ما قبل یاء شد، احشیشان گشت. **احشوشن:** بزیادت سه حرف الف قبل "فاء"، وواو میان "عین" و"لام" و تکرار عین. **إِجْلَوؤَادُ:** بزیادت سه حرف الف قبل فاء، وواو مشدود میان عین ولام. (من قنوجی)

الإخْرِوِاطُ: در کتب معتبره لغت بمعنی دراز کشیدن راه، ودام منقلب گردیده بند شدن بر پائے شکار، و تیز گذشتن نوشته، نه چوب تراشیدن که معنی خرط است مجرد است، شاید مصنف بیخوب موافقت مجرد که از خاصیت اکثر ابوابست معنی "چوب تراشیدن" گفته. **الإعلوِاطُ:** قلاده بکسر گردن بند، در تمامی نسخ منشعب معنی اعلاوط قلاده در گردن شتر بستن مرقوم ست، واین معنی در کتب معتبره لغت یافته نمی شود، ودر "صراح" گوید يقال: اعلوط البعیر اعلاوطا إذا تعلق بعنقه وعلاه، واعلوطني فلان لزمینی، یعنی اعلاوط دو معنی دارد: یکی گردن شتر گرفته بر پشت او سوار شدن. و دوم بر چسپیدن، ودر "صراح" ہمیں ترجمه اعلاوط نموده. (از توریق مختصرا) **يقال:** این محاوره است یعنی يقال: اعلوط البعیر الخ هرگاه بیاویزد بگردنش گردن بند.

اعْلَوْطَ الْبَعِيرَ إِذَا تَعَلَّقَ بِعُنُقِهِ قَلَادَةً. بدانکہ ایں باب ہم لازم است و در قرآن شریف نیامده.

باب ہشتم: بر وزن افعال، چوں الاثاقل: گراں بار شدن و خود را گراں بار ساختن.

تصریفہ:

إِثَاقَلَ يَثَاقُلُ إِثَاقًا فَهُوَ مُثَاقِلٌ الْأَمْرَ مِنْهُ إِثَاقًا وَالنَّهْيَ عَنْهُ لَا تَثَاقُلُ

الاذارک: در رسیدن و در رسانیدن، الا ساقط: میوه از درخت افگندن، الا شائبه: ہمشکل شدن، الا صالح: بایک دیگر آشتی کردن.

باب نہم: بر وزن افعل، چوں الا طهر: پاک شدن.

تصریفہ:

إِطَهَرَ يَطْهَرُ إِطْهَارًا فَهُوَ مُطَهِّرٌ الْأَمْرَ مِنْهُ إِطْهَارًا وَالنَّهْيَ عَنْهُ لَا تَطْهَرُ

الازمئل: جامہ بر سر کشیدن، الا ضرع: زاری کردن، الا جنب: دور شدن، الا ذکر: پند پذیرفتن و یاد کردن.

بدانکہ اصل باب افاعل و افعل، تفاعل و تفاعل بوده تا راسا کن کرده بفاء بدل کردند و فاء را در فاء

لازم است: یعنی باعتبار اکثر و تعدیہ بسیار کمتر آمدہ. **بروزن:** بزایدت سه حرف یک الف قبل "فاء" و یک میان "فاء" و "عین" و تکرار "فاء". **الاساقط:** در کتب معتبرہ لغت مثل "صحاح" و "قاموس" وغیرہ. (من قنوجی) **یطهر:** در مضارع معروف مزید ثلاثی و رباعی باہمزہ وصل کہ برائے باب باشد علامت مضارع بفتح باشد و ما قبل حرف اخیر بکسر و در آنکہ الف وصل بعد ادغام برائے تعذر ابتداء بسکون آید ما قبل حرف اخیر نیز بفتح باشد چنانکہ سابق معلوم شد در یناقل و یناقل چنان است و تفصیلش می آید. **الازمئل:** جامہ بر سر کشیدن، و در "تاج" گفتہ: التزمّل خویشتن را در جامہ پیچیدن، و در "قاموس" آورده تَزَمَّلَ تَلَفَّفَ، و در "صراح" معنی تَلَفَّفَ جامہ در خود پیچیدن نوشتہ، پس معنی مرقوم کتاب در کدای کتاب معتبر شاید بملاحظہ مصنف **رہ** گذشتہ باشد. **اصل باب افاعل:** سوال: باب تفاعل و تفعل را قرار دادن اصل باب افاعل و افعال بے اصل محض است؛ زیرا کہ فاء و عین و لام نزد صرفیاں برائے وزن دریں کلمات مقررست تا اصلی را از زائد ممتاز کنند، پس بودن یک کلمہ کہ درال فاء و عین و لام باشد اصل و بودن دیگرے کہ درال نیز ہمیں حروف باشند فرع، و ابدال تا بفاء ادغام فاء در فاء معنی چیست؟ =

ادغام نمودند از جهت مجانست در مخرج، پس همزه وصل مکسور در اول او در آوردند تا ابتدا بسکون لازم نیاید اَفَاعُلُ و اَفْعَلُ شد. اما آنکه در و الف وصل در نیاید آنرا پنج باب است:

باب اول: برون افعال چون الإِکْرَامُ گرامی کردن.

تصریفه:

اَكْرَمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا فَهُوَ مَكْرِمٌ وَاكْرَمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا فَهُوَ مُكْرِمٌ اَمْرٌ مِنْهُ اَكْرِمٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَكْرِمٌ.

الإسلام: مسلمان شدن و گردن نهادن بطاعت، الإذهاب: بردن، الإعلام: آشکارا کردن، الإكمال: تمام کردن.

بدانکه همزه امر حاضر این باب و صلی نیست، بلکه همزه قطعی است که حذف کرده شده است از ..

تا علم مختلف باب نشود

= جواب: از اول مراد از قول اصل باب افاعل و فعل إرْحْ آنکه اصل کلماتیکه ازین دو باب آمده کلماتی است که از باب تفاعل و تفعّل است، نه اینکه باب افاعل و افعال فرع است و باب تفاعل و تفعّل اصل تا ایراد مزبور وارد شود، و از ثانی مراد ابدال تاء بفاء در ادغام فاء در فاء ابدال تا بجنس فاء و ادغام جنس فاء در جنس فاء است.

اکرم: بزایدت یک حرف یعنی همزه قطعی قبل فاء. **و صلی نیست:** که ما قبل را بما بعد وصل نماید، بلکه قطعی است که ما قبل را از ما بعد منقطع می سازد. سوال: وجه تخصیص همزه قطعی با امر حاضر چیست؛ زیرا که در تمامی صیغائے این باب همزه قطعی است اگر چه در بعضی تقدیری باشد؟ جواب: در امر حاضر سائر ابواب سابق که در آن بعد حذف علامت مضارع فاء ساکن مانده همزه وصل آمده، بنا بر آن در اینجا هم توهم می شد که در امر حاضر این باب هم همزه وصل باشد برائے دفع این وهم تخصیص امر حاضر فرمود.

سوال: امر حاضر عام است ازینکه معروف باشد یا مجهول، و همزه قطعی در معروف حاضر باشد نه مجهول، پس قید معروف ضروری چرا ترک فرمود؟ جواب: گفتگو در امرے است که در آن بعد حذف علامت مضارع همزه آمده باشد، و آن حاضر معروف باشد و بس، و امر حاضر مجهول مثل امر غائب و متکلم در حقیقت مضارع است که لام مکسور در امر جازم مثل لم بران داخل شده، پس ذکر معروف تطویل لاطائل و تحصیل حاصل بود، لہذا نہ فرمود. سوال: وجه تخصیص فتحه بهمزه قطعی و کسره و ضمّه بوصلے چیست؟ جواب: فتحه در حرکات خفیف ست و کسره و ضمّه ثقیل، و همزه در تلفظ بنسبت و صلی بسیار آید؛ زیرا که قطعی در درج کلام نیفتد، و و صلی ساقط شود، پس خفیف بچیزے که بسیار آید، و ثقیل با آنکه کمتر آید مناسب باشد.

=

مضارع او یعنی تُكْرِمُ کہ در اصل تُأَكْرِمُ بوده است از برائے موافقت أُكْرِمُ کہ در اصل أُكْرِمُ بوده است، ہمزہ ثانی از جهت اجتماع ہمزتین افتاد اُكْرِمُ شد۔

باب دوم: بروزن تفعیل چوں التصریف گردانید۔

تصریفہ:

صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفٌ وَصَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا فَهُوَ مُصَرِّفُ الْأَمْرِ مِنْهُ
صَرَّفَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُصَرِّفُ.

التَّكْذِيبُ وَالْكَذَابُ: کسے را دروغ زن داشتن، التَّقْدِيمُ: پیش شد و پیش کردن، التَّمْكِينُ: جائے دادن، التَّعْظِيمُ: بزرگ داشتن، التَّعْجِيلُ: شتابی کردن۔

باب سوم: بروزن تَفَعَّلُ چوں التَّقَبَّلُ: پذیرفتن۔

تصریفہ:

تَقَبَّلَ يَتَقَبَّلُ تَقَبُّلاً فَهُوَ مُتَقَبِّلٌ الْأَمْرِ مِنْهُ تَقَبَّلَ وَالنَّهْيُ
عَنْهُ لَا تَقَبَّلُ.

= سوال: بریں تقدیر مثل ابواب سابق کہ حرکت ہمزہ ہائے مصادر آںہا تابع حرکت ہمزہ ماضی باشد بایستی کہ افعال مصدر بفتح الف بودے؟ جواب: اگر افعال بفتح الف بودے متنسب بوزن جمع گشتی، وآں زشت ست۔

ہمزہ ثانی: از جهت اجتماع ہمزتین افتاد و جو باہر خلاف قیاس؛ زیرا کہ قاعدہ او مل در اصل اءمل بود مقتضی افعال ابدال ہمزہ ثانی بود است۔ **تفعیل:** سوال: سبب آوردن باب تفعیل بعد باب افعال چیست؟ جواب: شرکت ہر دو در اکثر خاصیتما مثل: تعدیہ و تفسیر و سلب و صیورت، و زیادت یک حرف و موافقت در مضارع معروف در ضم علامت مضارع و کسرہ ما قبل آخر۔ **صَرَّفَ:** زیادت یک حرف وآں تکرار عین ست۔

دروغ زن: دروغ گو و دروغ زن در فارسی بیک معنی ست شیخ سعدی شیرازی می فرماید، شعر:

تو کہ در بند خویشتن باشی عشق بازی دروغ زن باشی

(تورین)

التَّفَكُّهُ: میوه خوردن، التَّبَثُّ: درنگ کردن، التَّعَجُّلُ: شتابفتن، التَّبَسُّمُ: دندان سفید کردن.
بدانکہ در باب تَفَعَّلُ وَتَفَاعَلُ وَتَفَعَّلُ ہر جا کہ دو تاء در اول کلمہ بہم آئند روان باشد کہ یک تارا حذف کنند.

باب چہارم: بروزن مُفَاعَلَةٌ چوں الْمُقَاتَلَةُ وَالْقِتَالُ: بایکدیگر کارزار کردن.

آپس میں لڑنا جھڑپنا

تصریفہ:

قَاتِلٌ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا فَهُوَ مُقَاتِلٌ وَقَاتِلٌ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالًا فَهُوَ مَقَاتِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ قَاتِلٌ
بزیادت الف میان فاء و عین
والنهي عنه لا تُقَاتِلُ.

المُعَاقِبَةُ وَالْعِقَابُ: بایکدیگر عذاب کردن، الْمُخَادَعَةُ وَالْخِدَاعُ: فریفتن، الْمُلَازِمَةُ ...

التعجل: شتابفتن و شتاب کردن ہر دو آمدہ، و دریں جا مراد ثانی ست چہ در "نفس العلوم" گفتہ: تعجل أي عجل، قال الله تعالى: ﴿فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ (البقرة: ۲۰۳) ويقال: تعجل منه كذا أي أخذه عاجلاً یعنی دو معنی دارد یکے شتاب کردن، و دیگر از کسے چیزے شتاب گرفتن، و ہمیں دو معنی در "تاج" نیز مذکور ست؛ زیرا کہ در اس می گوید: التَّعَجُّلُ: شتابفتن و شتاب شدن. (تورق)

التبسم: بزیادت دو حرف، "تاء" قبل "فاء" و تکرار "عین". **سفید کردن:** چنان خندیدن کہ زیادہ از سفیدی دندان ظاہر نہ شود، در اردو مسکرانا گویند. **ہر جا کہ:** یعنی در مضارع و نہی معروف؛ زیرا کہ در مجہول اگر تائے اول حذف شود التباس بمعروف لازم آید، و اگر دو ساقط گردد بمضارع مجہول باب تفعیل و در تفاعل و مفاعلة و در تفاعل و فعللة و در تفعّل، و ملحق بدحرج و ملحق بتدحرج ملتبس شود، و این روانیست. (اصول)

یک تاء را: یک تاء را حذف کنند بخذف جائز قیاسی مطرد؛ زیرا کہ در آمدن دو تا متوافق الحریکہ بہیم بر زبان عرب ثقیل است. (شرح اصول) **بایکدیگر عذاب کردن:** باب مفاعلتہ اگرچہ برائے مشارکت ست، لیکن در لغات چند معنی مشارکت نیست، و معاقبہ منجملہ ہماں لغات است چون عاقبت اللص معنی عذاب کردم دزد را، پس از یاد لفظ بایک دیگر کہ دلالت بر معنی مشارکت می نماید شاید کہ سہوناخ باشد.

فریفتن: بکسر تین بمعنی فریب دادن، کذا فی "الکشف" و در آیت کریمہ: ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ﴾ (النساء: ۱۴۲) خداع بمعنی ظاہر کردن خلاف فی القلب است، ہذاں جہت کہ منافقان کفریہاں داشتند و ایمان آشکارا کردند.

وَاللَّزَامُ: باہم لازم گرفتن، الْمُبَارَكَةُ: برکت گرفتن بخدائے عزوجل یا بکے یا بچیزے۔
ای بیست و ہون باہم سے

باب پنجم: بروزن تفاعل چوں التَّعَابُلُ بایک دیگر وروشدن۔

تصریفہ:

تَقَابَلُ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ وَتُقَابِلُ يَتُقَابِلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَابُلٌ
 وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقَابُلٌ.

التَّخَافُتُ: بایک دیگر سخن نہاں گفتن، التَّعَارُفُ: بایک دیگر شناختن، التَّفَاخُرُ: بایک دیگر فخر
 یعنی بازیدن
 کردن۔

امارباعی نیز بروگونہ است: یکے مجرد کہ درو حرف زائد نباشد۔ دوم: منشعب کہ درو حرف
 زائد ہم باشد۔ اما آنکہ درو حرف زائد نباشد آنرا یک باب ست، وایں باب لازم و متعدی نیز
 آمدہ ست۔

باب اول: بروزن فعلة چوں البَعَثَةُ: برانگیختن۔

لا تقابل: از بیجا یک تا بسبب اجتماع دو تا بموجب قاعدہ بالاساقط گردید۔ **منشعب:** در بعضے نسخ منشعب کہ لفظ منشعب بتاء ست
 ظاہر اسہو قلم ناخ باشد؛ چرا کہ زیادت تاء وجسے ندارد۔ (توریق)

یک باب ست: آں را یک باب ست۔ سوال برائے رباعی مجرد وجسے بودن یک باب چیست؟ جواب: در رباعی مجرد بسبب
 کثرت حروف کہ موجب ثقل ست فحاشت را کہ موجب خفت ست اختیار کردند، لیکن چون توالی اربع حرکات در کلام ایشان
 بسبب ثقل ممنوع است برائے دفع این محذور سکون حرف ثانی اختیار کردند، و باقی حروف را بر فتح گذاشتند بریں تقدیر برائے
 رباعی جزیک وزن نباشد مختصراً۔ (توریق) **لازم:** در بعضے از نسخ کہ لازمی بیائے نسبت است ظاہر اسہو قلم ناخ ست؛ زیرا کہ
 فعل خود لازم مے باشد نہ این کہ نسبت بہ لازم دارد۔ **باب اول:** چون رباعی را سوائے یک باب باہے دیگر نیست، پس
 "اول" گفتن درست نہ باشد؛ زیرا کہ اول لا اقل ثانی را خواهد، و ہر گاہ ثانی نباشد اول ہم نہ باشد؛ زیرا چہ اولیت و ثانویت از
 مفہومات اضافہ است، پس صواب آں بود کہ بجائے قول "باب اول" بروزن فعلة و آں فعلة ست می فرمود۔ (توریق)

تصریفہ:

بَعَثَرُ يُبَعَثِرُ بَعَثَرَةً فَهُوَ مُبَعَثِرٌ وَبُعْثِرَ يُبَعَثِرُ بَعَثَرَةً فَهُوَ مُبَعَثِرُ الْأَمْرِ مِنْهُ بَعَثِرٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَبَعَثِرُ

الدَّحْرَجَةُ: بسیار گردانیدن، العَسْكَرَةُ: لشکر ساختن، القَنْطَرَةُ: پل بستن، الزَّعْفَرَةُ: رنگ کردن بزعفران.

امار رباعی منشعب کہ در و حرف زائد باشد آں نیز بر دو گونه است: یکے آنکہ در و ہمزه وصل نباشد، و دیگر آنکہ در و ہمزه وصل باشد، اما آنکہ در و ہمزه وصل نباشد نیز یک باب است، و ایں باب لازم است، و در قرآن شریف نیامده است.

باب اول: برون تفعلل چون التَّسْرِبُ پیراهن پوشیدن.

در لغت آمده تسربل ای لبس السربال

تصریفہ:

تَسْرِبَلٌ يَتَسْرِبَلُ تَسْرِبًا فَهُوَ مُتَسْرِبِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسْرِبَلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسْرِبَلُ

و یک تاء ہم درست است

بزیادت تا قبل فاء

التَّبْرِقُ: برقع پوشیدن، التَّمْقَهُرُ: مقهور شدن، التَّزْنَدُقُ: زندیق شدن، التَّبَخْتُرُ:

يبعثر: بضم علامت مضارع و كسره ما قبل حرف اخیر مضارع معروف. **التسربل:** در لغت آمده تسربل أي لبس السربال. **التبرقع:** برقعہ بضم باء و قاف ہر دو، و بفتح قاف نیز جامہ ایست کہ زن روئے خود باں پوشد، کذا فی "شمس العلوم" و در "صراح" روئے بند زنان و ستور. (تورینق)

التمقهه: و در بعضی از نسخ بجائے آل التَّغْشَمُ بتشدید میم واقع است، ایں ہر دو لغت اولاد رکتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، و اگر یافتہ شدندے از ملحقات دَحْرَجَ بودندے نہ از تَدْحَرَجَ کہ رباعی مزید است زیرا کہ در رباعی مزید فقط تازاند باشد، و ایں جا میم در اول یکے، و اخیر دوم نیز زائد است کہ مجردش قهر و غشم است آرے اگر بجائے التغمم التغمم بمعنی بہ قہر گرفتن چیزے را، و خشم گرفتن بودے بر جا نمودے. **زندیق:** بالکسر جماعتے است از مجوس کہ باری تعالی را دو گویند و غیرہ و غیرہ. (منہ) **التبختر:** بناز و انداز خرامیدن، خرامیدن خود باناز رفتن را گویند، چنانکہ در "مؤید الفضلاء" و "فرہنگ رشیدی" مصرح است، پس باز دیاد لفظ "ناز" حاجت نباشد، مگر آنکہ بمعنی خرامیدن را از ناز مجرد نمایند، و بمعنی مطلق رفتن گویند، و ایں تجرید فیما بین آنہا بسیار شائع و ذائع است بریں تقدیر لفظ "باناز" زائد از حاجت و بریکار نباشد. (تورینق الشعب حکیم محمد عسکری قنوجی)

بناز خر امیدن. اما آنکہ درو ہمزہ وصل در آید آزاد و باب ست، و آن ہر دو باب لازم ست.

باب اول: بروزن افعلال، چوں ابرنشق: شاد شدن.

تصریفہ:

اِبْرَنْشَقَ يَبْرَنْشِقُ اِبْرَنْشَقًا فَهُوَ مُبْرَنْشِقُ الْأَمْرِ مِنْهُ اِبْرَنْشِقُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَبْرَنْشِقُ

الإِحْرَنْجَامُ: جمع شدن، الإِبْلِنْدَاخُ: فراخ شدن جا نگاہ، الإِسْلِنطَاخُ: برقفا خفتن،
الإِعْرَنْكَاسُ: سیاہ شدن موئے. بدانکہ ایں باب در قرآن شریف نیامده است.

باب دوم: بروزن افعلال چوں الاقشعراز: موئے برتن خاستن.

تصریفہ:

اِقْشَعَرَ يَقْشَعِرُّ اِقْشَعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرُّ الْأَمْرِ مِنْهُ اِقْشَعِرُّ اِقْشَعِرُّ اِقْشَعِرُّ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقْشَعِرُّ لَا تَقْشَعِرُّ لَا تَقْشَعِرُّ

الإِقْمِطْرَارُ: سخت ناخوش شدن، الإِشْفِطْرَارُ: پراگندہ شدن،

الابر نشق: شاد شدن، دور "قاموس" سوائے ایں معنی دو معنی دیگر نوشته شگوفہ آوردن و شگوفہ داشتن. **الاعرنکاس:** بعین ورائے مہمتین و نون ساکن، دور بعضے نسخ بجائے سیاہ شدہ موئے سیاہ شدہ چیزے نوشته، و ایں سہو ناخ است؛ زیرا کہ معنی اعرنکاس سیاہ شدن چیزے نیست، بلکہ خاص ست بموئے، چنانکہ در کتب معتبرہ لغت مصرح است. (توریق الشعب)

الاقشعراز: بزیادت الف قبل فاء و تکرار لام. **موئے برتن:** و معنی لرزیدن جلد ہم آمدہ است چنانکہ در "قاموس" گوید: اقسعر جلدہ أخذتہ قشعریرة أي رعدة انتهى. و رعدة بکسر الراءہ را گویند، و از بنجاست کہ در تفسیر "مواہب علیہ" ذیل آیت کریمہ: ﴿تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳) یعنی مے لرزد پوست بر تنہائے آنا نکہ مے ترسند از پروردگار خود ترجمہ نمودہ. (توریق الشعب مع زیادة)

اقشعر: بزیادت الف قبل فاء و نون میان عین و لام اول. **ناخوش شدن:** بنا بر آنچه در "صراح" ست، دور "تاج المصادر" و "شمس العلوم" بمعنی سخت شدن روز و بگریختن، و فراہم آمدن یکے بالائے دیگرے ترجمہ تراکم و تافتن کثردم دم را و جمع کردن کثردم نفس خود را برائے نزدیکی جستن یکے نوشته، وجہ توفیق در معنی مر قوم منشعب موافق "صراح" و معنی اول مر قوم "تاج" و "شمس العلوم" ایں کہ ظاہر ا سختی روز جزاء در ناخوشی نباشد، لہذا سخت شدن روز را سخت ناخوش شدن تعبیر فرمودہ است.

الإزْمِهْرَارُ: سرخ شدن چشم، الإِسْمِهْرَارُ: سخت شدن خار، الإِشْمِخْرَارُ: بلند شدن. بدانکه
 این باب در قرآن شریف آمده است، كما قال الله تعالى: ﴿تَقَشَعْرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ
 يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر: ۲۳).

اما ثلاثی منشعب که ملحق برباعی است نیز بر دو گونه است: یکے آنکه ملحق برباعی مجرد باشد، و دوم
 آنکه ملحق برباعی مجرد نباشد، اما آنکه ملحق برباعی مجرد باشد آنرا هفت باب است.
باب اول: بروزن فَعَلَلَة بتکرار اللام چون الْجَلْبَبَة: چادر پوشیدن.
 تصریفه:

جَلَبَبَ يُجَلِبِبُ جَلْبَبَةٌ فَهُوَ مُجَلِبِبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
 جَلِبِبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُجَلِبِبُ.

السَّمَلَّةُ: شتافتن، وليس هذا الباب في القرآن.

باب دوم: بروزن فَعَلَلَة بزيادة النون بين العين واللام چون الْقَلْنَسَةُ: کلاه پوشیدن

سرخ شدن چشم: یعنی از خشم؛ زیرا که در "قاموس" چار معنی نوشته: در خشیدن ستاره، سرخ شدن چشم از خشم، ترش کردن
 روئے، سخت شدن سرما. **چادر پوشیدن:** بمعنی لازم بنا بر آنچه در اکثر نسخ واقع است و آن درست نمی نماید بلکه متعدی است چنانکه
 از "قاموس" معلوم می شود؛ زیرا که در "قاموس" تَجَلِبِبَ را مطاوع جَلِبِبَ می آرد، می گوید: جَلِبِبَتُهُ فَتَجَلِبِبُ، و معنی
 "تجلیب": چادر پوشیدن است چنانکه می آید پس معنی جلپبته چادر پوشانیدن باشد. **جلیب:** بضم علامت مضارع و کسره ما قبل آخر
 چنانکه مسبوق شد. (منه) **شتافتن:** دریس جا بمعنی شتاب کردن ترجمه او اسراع است نه بمعنی دویدن؛ زیرا که شمس العلوم می گوید:
 السَّمَلَّةُ الإسراع، ومنه ناقة شمالل أي سريعة، ودر ترجمه "قاموس" می گوید: سَمَلَلٌ دامن برزود سرعت نمود. (تورلیق)
ولیس: یعنی نیست این باب در قرآن مجید. **القلنسة:** کلاه پوشیدن در تمام نسخ موجوده منشعب لفظ "پوشیدن" که مطاوع
 پوشانیدن است واقع شده، و این معنی خلاف کتب معتبره لغت است، پس معنی که مصنف نوشته معلوم نیست که از کجا آورده،
 همچنین در معنی جوربه و سرولة و خيعة پاستابه پوشیدن و ازار پوشیدن و پیراهن بے آستین پوشیدن که معانی لازم باشد می
 نویسند، چنانکه می آید، لیکن در کتب معتبره لغت متعدی یافته می شود.

تصریفه:

قَلَنْسَ يُقَلَنْسُ قَلَنْسَةً فَهُوَ مُقَلَنْسٌ وَقَلَنْسَ يُقَلَنْسُ قَلَنْسَةً فَهُوَ مُقَلَنْسُ الأَمْرُ مِنْهُ قَلَنْسٌ
والنهي عنه لا تُقَلَنْسُ.

وليس في القرآن.

باب سوم: بروزن فوعلةً بزيادة الواو بين الفاء والعين چون الجوربة: پاستابه پوشیدن.

تصریفه:

جَوْرَبٌ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرِبٌ وَجَوْرِبٌ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرِبٌ
الأمر منه جَوْرِبٌ والنهي عنه لا تُجَوْرِبُ.

الحوقة: سخت پیر شدن، وليس في القرآن.

باب چهارم: بروزن فعولةً بزيادة الواو بين العين واللام چون السرولة: ازار پوشیدن.

تصریفه:

سَرَوَلٌ يُسَرَوِلُ سَرَوَلَةً فَهُوَ مُسَرَوِلٌ وَسَرَوِلٌ يُسَرَوِلُ سَرَوَلَةً فَهُوَ مُسَرَوِلٌ الأَمْرُ مِنْهُ
سَرَوِلٌ والنهي عنه لا تُسَرَوِلُ.

وليس: یعنی نیست این باب در قرآن مجید. **الجوربة:** در "تاج" گفته: الجوربة جورب پوشانیدن. **الحوقة:** سخت پیر شدن،
در "تاج" گفته: الحوقة والحِقَالُ: سخت پیر شدن و عاجز شدن از جماع ظاهر ادو معنی باشد مر حوقله را که یکے ازاں مصنف ﷺ
نوشته، و تمامی معانی لغت نوشتن ضرور نیست و یحتمل که مجموع یک معنی باشد یعنی عاجز شدن از جماع بسبب پیری، چنان که این
معنی از عبارت "صحاح" و "شمس العلوم" بفهم ظاهر تر باشد. **وليس:** و نیست این باب در قرآن مجید. **السرولة:** ازار پوشیدن، و فی
"التاج" ازار پوشانیدن، قال فی "شمس العلوم": سرولته أي ألبسته السراويل، والسراويل أعجمية والجمع السراويلات،
یعنی لفظ "سراويل" عربی الاصل نیست عجمی ست، و جمع او سراويلات است، و در "صراح" گفته: سراويل ازار مذکر و مؤنث هر
دو آمده، واحد سراويلات است، يقال: سرولته فتسروول، یعنی ازار پوشانیدم او را پس ازار پوشید. (تورق الشعب).

الْجَهْوَرَةُ آواز بلند کردن، و لیس فی القرآن.

باب پنجم: بروزن فِعْلَةٌ بزيادة الياء بين الفاء والعين چون الْخَيْعَلَةُ: پیراہن بے آستین پوشیدن.
تصریفہ:

خَيْعَلٌ يُخَيْعِلُ خَيْعَلَةً فَهُوَ مُخَيْعِلٌ وَخَوْعَلٌ يُخَيْعِلُ خَيْعَلَةً فَهُوَ مُخَيْعِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ
خَيْعِلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُخَيْعِلُ.

الْهِيمَنَةُ: گواہ شدن. يقال: إن الهاء فيه مبدلة من الهمزة. الصَّيْطَرَةُ: برگماشته شدن،
وجاء في القرآن كما قال الله تعالى: ﴿لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ﴾ (الغاشية: ۲۲). بدانکہ
خَوْعَلٌ در اصل خُيْعِلٌ بود، از جهت ضمہ ما قبل یاء واوگشت، خَوْعَلٌ شد.

باب ششم: بروزن فَعِيلَةٌ بزيادة الياء بين العين واللام، چون الشَّرِيفَةُ: افزونی بر گہائے
کشت بریدن.

تصریفہ:

شَرِيفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةً فَهُوَ مُشْرِيفٌ وَشَرِيفٌ يُشْرِيفُ شَرِيفَةً فَهُوَ مُشْرِيفٌ
الْأَمْرُ مِنْهُ شَرِيفٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُشْرِيفُ.

ولیس: ونیست این باب در قرآن مجید. **الخَيْعَلَةُ:** پیراہن بے آستین پوشانیدن. دور "تاج" گفته: پیراہن بے آستین
پوشانیدن. دور "صراح" گفته: خَيْعَلٌ پیراہن بے آستین خیعلة پوشانیدن آں، ازیں ہمہ معلوم شد کہ بجائے پوشیدن پوشانیدن
باید. **يقال:** گفته می شود بدرستیکہ ہاء در "ہیمنہ" بدل ہمزه آمدہ است. در "شمس العلوم" مے گوید: کہ قائل این قول محمد بن
یزید است، چون این قول پسندیدہ مصنف نیست، لہذا لفظ یقال صیغہ مجہول کہ برائے تمریض مے آید اشارت بضعف آن مے
فرماید نزدش این ہاء اصلی است. (ت) **الصَّيْطَرَةُ:** بصاد مملتہ موافق اکثر نسخ، ودر بعضے بسین است، و معنی ہر دو یکے است.
وجاء: یعنی در قرآن مجید آمدہ ست چنانکہ فرمود خدائے تعالیٰ: نیستی برایشاں گماشته شدہ. **بِمُصَيْطِرٍ:** بصاد و سین ہر دو آنرا
گویند کہ برگماشته باشند اور ابر کسے تا مطلع و متعدد احوال او باشد، و اعمال و افعال اور انگاشته باشند ماخوذ است از سطر بمعنی نوشتن.

الْجَزَيْلَةُ زراندودن، وليس في القرآن.

باب هفتم: بر وزن فَعْلَاةٌ بزيادة الألف المبدلة من الياء بعد اللام چون: الْقَلْسَاءُ كَلَاهِ پوشیدن اصله قَلْسِيَّةٌ فانقلبت الياء ألفا لتحركها وانفتاح ما قبلها.
تصريفه:

قَلْسِي يُقَلْسِي قَلْسَاءً فَهُوَ مُقَلْسِي الْأَمْرُ مِنْهُ قَلْسٍ
وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُقَلْسِ.

الْجَعْبَاءُ: اَفْكَدَن، وليس في القرآن. يُقَلْسِي در اصل يُقَلْسِي بود ضمه، بر ياء دشوار داشته ساکن کردند يُقَلْسِي شد، مُقَلْسٍ در اصل مُقَلْسِي بود، ضمه بر ياء دشوار داشته ساکن کردند، التَقَاءُ ساکنين شد میان ياء و تنوين، یا افتاد مُقَلْسٍ شد، وَقَلْسِي بر اصل خود ست، يُقَلْسِي در اصل يُقَلْسِي بود ياء متحرک ما قبلش مفتوح ياء الف گشت يُقَلْسِي شد، مُقَلْسِي در اصل مُقَلْسِي بود ياء را از جهت فتحه ما قبل بالف بدل کردند، التَقَاءُ ساکنين شد میان الف و تنوين، الف افتاد مُقَلْسِي شد، قَلْسٍ در اصل قَلْسِي بود، ياء بعلامت جزمی افتاد قَلْسٍ شد، لَا تُقَلْسِ در اصل لَا تُقَلْسِي بوده است، اینجا نیز ياء بعلامت جزمی افتاد لَا تُقَلْسِ شد.

الجزيلة: در کتب معتبره لغت بحکیم ورائے مملتہ یافتی شود بمعنی بردن و برداشتن، در "قاموس" گوید: جزيل التراب سفاه بیده یعنی برد یا گل برداشت بدست خود، نہ بزائے معجمہ بمعنی زراندودن چنانکہ در کتاب است شاید بزائے معجمہ بمعنی زراندودن در نظر مصنف گذشتہ باشد. **وليس في القرآن:** و نیست این باب در قرآن شریف. (مولوی محمد عسکری)
کلاه پوشیدن: دریں جاہم بجائے پوشیدن پوشانیدن باید، و وجہش مکرر گذشت.

فانقلبت: یعنی بسبب متحرک بودنش و فتحه ما قبل خود بالف بدل گردید. (قنوجی) **وليس في القرآن:** و نیست این باب در قرآن مجید. **ياء الف گشت:** اورا بالف بدل کردند. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضہ)

اما آنکہ ملحق بر بائی منشعب باشد آں نیز بر دو گونه ست: یکی آنکہ ملحق بہ تَدَحْرَجَ باشد، دوم آنکہ ملحق بہ اَحْرَجَ باشد، اما آنکہ ملحق بہ تَدَحْرَجَ باشد آنرا ہشت باب ست۔

باب اول: بروزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء وتكرار اللام، چوں التَّحَلَّبُ: چادر پوشیدن۔
تصريفه:

تَحَلَّبَ يَتَحَلَّبُ تَحَلَّبًا فَهُوَ مُتَحَلِّبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَحَلَّبَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَحَلَّبُ

التَّعْبُرُ: گرد آلوده شدن، وليس في القرآن۔

باب دوم: بروزن تَفَعَّلُ بزيادة التاء قبل الفاء، والنون بين العين واللام، چوں التَّقَلَّسُ: کلاه پوشیدن۔

تصريفه:

تَقَلَّسَ يَتَقَلَّسُ تَقَلَّسًا فَهُوَ مُتَقَلِّسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَلَّسَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَقَلَّسُ

وليس في القرآن۔

باب سوم: بروزن تَمَفَّعُلُ بزيادة التاء والميم قبل الفاء، چوں التَّمَسَّكُنُ: حالت خواری پیدا کردن۔

بر دو گونه: اے بر دو نوع است۔ لا تَحَلَّبُ: بخذف يك تاء ہم درست است وہم چنین در ابواب آئندہ۔ التَّعْبُرُ: در بعضے از نسخ بجائے التَّعْبُرِ التَّصَعْبُ: گراں شدن، ودر بعضے التَّصَعْرُ: گرد آلوده شدن، ودر بعضے التَّعْمُرُ آلوده شدن واقع ست، وہم درست نیست؛ زیرا کہ اولین در کتب معتبره لغت یافتہ نمی شود، و ثالث بر تقدیر ثبوت رباعی مزید ست نہ ثلاثی ملحق بر بائی۔ (توریق الشعب۔ تغییر) التَّمَسَّكُنُ: حالت خواری پیدا کردن، ودر بعضے نسخ معنی آل مسکین شدن ودر بعضے بجائے خویش بودن، ودر بعضے در جائے قرار گرفتن، و ہر سہ درست است؛ زیرا کہ مسکین آنست کہ بچہ ندارد، یا آنچه باو کافی بود نداشته باشد، یا آنکہ اورا فقراز حرکت و قوت بازداشته باشد و خوار و حقیر، پس معنی سوم مسکین ملزوم بجائے خویش بودن در جائے قرار گرفتن است۔ (التوریق)

تصریفه:

تَمَسَّكْنَ يَتَمَسَّكْنَ تَمَسَّكْنَا فَهُوَ مُتَمَسِّكٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَمَسَّكْنَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَمَسَّكْنَ

التَّمَنُّدُ: مسح کردن دست بمنديل، يقال: تمندل الرجل إذا مسح بيده المنديل. اعلم أن هذا الباب شاذ، بل من قبيل الغلط على توهم الميم أصلاً.

باب چهارم: بر وزن تَفَعَّلَ بزيادة التاء قبل الفاء وبعد اللام، چون التَعْفَرَةُ: عَفْرِيَتُ شَدْنُ يُقَالُ: تَعَفَّرْتُ الرَّجُلَ إِذَا صَارَ عَفْرِيَتَا أَي خَبِيثًا.

تصریفه:

تَعَفَّرَتْ يَتَعَفَّرُ تَعَفَّرْتُ فَهُوَ مُتَعَفِّرٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَعَفَّرَتْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَعَفَّرُ

اعلم أن هذا المثال غريب، وليس في القرآن.

باب پنجم: بر وزن تَفَوَّعَلُ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين الفاء والعين، چون التَّجَوُّرُ: پاستابه پوشیدن.

تمندل: گفته می شود: تمندل الرجل وقتی که مسح کند مرد بدست خود منديل را. (منه) **المنديل:** بمعنی دستار خواں و هر چه بوسه مسح کرده شود. **اعلم:** بدانکه بتحقیق این باب خلاف استعمال است، بلکه از قبیل غلط است بر تقدیر و هم کردن ميم از حروف اصلی، یعنی و هم کردن ميم راء کلمه، و حالانکه آل زائد است. سوال: وجه شدو ذاین باب چیست؟ جواب: بودن الحاق در اول کلمه؛ زیرا که الحاق در آخر کلمه باشد چنانکه در کلام مصنف قریب ترمی آید. سوال: وجه توهم کردن ميم اصلی چیست؟ جواب: نه بودن زیادت حرف در اول کلمه برائے الحاق. سوال: از باب غلط چراست با اینکه تمندل و تمدد بمعنی درع پوشیدن، و تمغفر بمعنی مغفور چیدن، و تمنطق بمعنی منطقه بستن، و تمسلم بمعنی نامیده شدن به مسلم در کلام عرب آمده است. جواب: لغات مذکوره در کلام فصحاء بدون ميم آمده اند، و معتبر کلام فصحاء است. (منه)

شاذ: زیرا که الحاق در اول کلمه نباشد و اینجا در اول کلمه واقع شد. (منه) قنوجی عم فیضه) **عفریت شدن:** عفریت بالکسر بغایت رسانیده هر چیز و مرد در گذرنده در امور و رسا، و مبالغه کننده در او وزیرک، و دیو قوی بیگل، و مرد خبیث، و سخت کز. **یقال:** گفته می شود: تعفرت الرجل هر گاه عفریت شود یعنی خبیث. **هذا المثال:** بدانکه بتحقیق این مثال نادرست و نیست در قرآن مجید.

تصریفہ:

تَجَوَّرَبَ يَتَجَوَّرَبُ تَجَوَّرَبًا فَهُوَ مُتَجَوَّرَبٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَجَوَّرَبٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَجَوَّرَبُ

التَّكْوُثُ بِسِيَارِ شَدْنِ، وَلَيْسَ فِي الْقُرْآنِ.

باب ششم: بروزن تَفَعُّوْلُ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين العين واللام چوں: التسرول ازار پوشیدن.

تصریفہ:

تَسْرَوُلٌ يَتَسْرَوُلُ تَسْرَوُلًا فَهُوَ مُتَسْرَوُلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَسْرَوُلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَسْرَوُلُ

التدهور: گذشتن شب، و لیس فی القرآن.

باب ہفتم: بر وزن تَفِيْعُلُ بزيادة التاء قبل الفاء، والياء بين الفاء والعين چوں: التَّخْيَعُلُ پیراہن بے آستین پوشیدن.

تصریفہ:

تَخْيَعُلٌ يَتَخْيَعُلُ تَخْيَعُلًا فَهُوَ مُتَخْيَعِلٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَخْيَعِلٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَخْيَعِلُ

التعيهر: بے سامان شدن، التشيطن: نافرمانی کردن. بدانکہ ایں باب در قرآن شریف نیامده است.

التكوث: بسیار شدن، ایں معنی بر حسب "تاج" است. ودر "صحاح" و"شمس العلوم" گرد بسیار شدن نوشته.
ازار پوشیدن: ودر بعضی از نسخ بجائے پوشیدن پوشانیدن واقع است، وآں سهواست؛ زیرا کہ تسرول مطاوع سرول و معنی سرولة ازار پوشانیدن ست، پس تسرول ازار پوشیدن باشد. **التخيعل:** ایں معنی موافق کتب معتبره لغت است.
بے سامان شدن: ایں معنی از کتب لغت معتبره ثابت نیست. در "منتہی الارب" است، التعيهر: سبک و بدکار گردیدن زن وزنا نمودن. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قوجی عم فیض) **التشيطن:** در "منتہی الارب" بمعنی دیوشدن نافرمانی و سرکش گردیدن است.

باب ہشتم: بر وزن تَفَعَّلِ بزيادة التاء قبل الفاء والياء بعد اللام کہ در اصل تَفَعَّلِيٌّ بوده است، ضمہ لام را بکسرہ بدل کردند برائے موافقت یاء، پس ضمہ بر یاء دشوار داشته، ساکن کردند، التقاء ساکنین شد میان یاء و تنوین، یاء افتاد تَفَعَّلِ شد، چون التقلسی: کلاه پوشیدن. **تصریفہ:**

تَقَلَّسَى يَتَقَلَّسَى تَقَلَّسِيًّا فَهُوَ مُتَقَلِّسٌ الْأَمْرُ مِنْهُ تَقَلَّسَ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَتَقَلَّسَ

وليس في القرآن.

بدانکہ زیادت تاء در اول ایں ابواب برائے الحاق نیست، بلکہ برائے معنی مطاوعت ست، چنانکہ در تدرج بود؛ زیرا کہ الحاق بزیادت حروف در اول کلمہ نیامده است. اما آنکہ ملحق بہ احر بنجم باشد دو باب ست، و ایں ہر دو باب در قرآن شریف نیامده است.

باب اول: بر وزن افعلال بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بعد العين وتكرار اللام، چون الإِقْعِنْسَاسُ: سخت واپس شدن.

التقلسی: یاء در اینجا ساقط شد کہ علت سقوط یعنی اجتماع ساکنین موجود نیست، چرا کہ یاء اگر چه ساکن موجود است، لیکن تنوین کہ ساکن دوم بود بسبب الف و لام نیامد. **تَقَلَّسِيًّا:** یاء در اینجا ہم نیفتاد؛ زیرا کہ التقاء ساکنین یافتہ نمی شود چہ یاء مفتوح است، پس از یک ساکن کہ تنوین ست چگونه یا حذف خواهد شد. **مطاوعت ست:** و آن در لغت بمعنی فرمانبرداری کردن و سازداری نمودن باد دیگرے، و نزد نجات آمدن فعلے پس فعلے برائے دلالت بر پذیرفتن مفعول فعل اول کہ فاعل فعل ثانی ست اثر فاعل فعل اول را، و مطاوع گاہے متعدی باشد چنانکہ فتعلمہ در قول علمت زیدا الفقه فتعلمہ یعنی بیاموزانیدم زید را فقه، پس بیاموخت آنرا از قول "فتعلمہ" معلوم شد کہ زید کہ مفعول فعل اول ست و فاعل فعل ثانی اثر فاعل فعل اول یعنی آموختن فقه را پذیرفتہ، و گاہ لازم بود چون: جلبتہ فتجلبب، یعنی چادر پوشانیدم اورا، پس چادر پوشید قولہ: "فتجلبب" دلالت کرد بر ایں کہ مفعول فعل اول کہ فاعل فعل ثانی است اثر فاعل فعل اول کہ چادر پوشیدن باشد پذیرفتہ، پس آنچه مشہور ست کہ لزوم بمطاوع لازم باشد خلاف تحقیق است. چنانکہ از "جابر بردی" وغیرہ معلوم می شود. (مولوی سید محمد عسکری قنوجی)

تصریفه:

إِقْعَنْسَسَ يَقْعَنْسِسُ إِقْعِنْسَاسًا فَهُوَ مُقْعَنْسِسُ الْأَمْرِ مِنْهُ إِقْعَنْسِسُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقْعَنْسِسُ

الإِعْرَنْكَاءُ: سياه شدن موئے.

باب دوم: بروزن افعللاء بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بين العين واللام والياء بعد اللام چون الإِسْلِنْقَاءُ: ستان باز خفتن. بدانکه اسلنقء در اصل اسلنقاي بوده است، ياء بعد الف افتاد پس همزه گشت اسلنقء شد.

تصريفه:

إِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِي إِسْلِنْقَاءً فَهُوَ مُسْلَنْقٍ الْأَمْرِ مِنْهُ إِسْلَنْقٍ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَسْلَنْقِ

الاسرنداء غلبه كردن خواب بر مردم.

بدان - ألحقتك الله تعالى بالصلحين - که الحاق در لغت بمعنی رسیدن و در رسانیدن است، و در اصطلاح اهل صرف آنست که در کلمه حرفی زیاده کنند تا آن کلمه بر وزن کلمه دیگر شود، از برائے آنکه معامله که با ملحق به کرده شود با ملحق نیز کرده آید، و شرط الحاق آنست که مصدر ملحق به موافق باشد نه مخالف.

ت م ت

ستان باز خفتن: [در هندی چت سونا.] بکسر سین بر پشت خفتن، و این معنی موافق است مر "تاج المصادر" و "قاموس" را؛ چه در "تاج" ترجمه اسلنقء: بستان خفته و ستان خفتن به یک معنی است. و در "قاموس" نیز اسلنقء مفسر بهماں تفسیر است که در "تاج" است و ستان بکسر و تاء فوقانی در "فرهنگ رشیدی" بمعنی به پشت باز افتاده نوشته. و در "مؤید الفضلاء" بر پشت افتاده باشد. و در "برهان قاطع": بر پشت خوابیده آمده. **ألحقتك الله:** شامل گرداند ترا خدائے برتر با نیکوکاران.

نیز کرده آید: مثل تکسیر و تصغیر در اسماء و درستی وزن و جمع و غیره در افعال. فتاسل (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضه الحلبي) و **و شرط الحاق:** و از بیجا است که جلب را ملحق بدحرج گویند که مصدرش یعنی جلبیة موافق دحرجة است، و أخرج و صرف و قاتل را ملحق بدحرج نه گویند؛ زیرا که مصادر اینها إخراج و تصریف و مقاتلة است موافق دحرجة نیست.

منشعب منظوم

بعد حمدِ خدا و نعمتِ رسول
 فعل زان رو کہ از حروفِ اصول
 موجزش مے کنم بہ نظمِ بیاں
 ہر یکے ایں دو قسم را اے یار
 پس ثلاثی مجرد ست دو قسم
 مطرد شد بہ پنج باب علم
 شاذ را نیست زائد از سہ باب
 پس ثلاثی مزید را شانہست
 غیر ملحق تو اولاً بنگر
 یاء نیاید تو بعد ازیں در یاب
 اجتناب ست و دیگر استنصار
 باز اخشوشن ست و افعوال
 نہم اطہر آمد آں بے فصل
 پنج باب است اولین اِکرام
 چار میں را مقاتلۃ بشمار
 پس رباعی مجرد از زائد
 بر دو گونہ مزید فیہ بداں
 گوش کن از من ظلوم و جہول
 شد مرکب دو نوع شد منقول
 یک ثلاثی دگر رباعی داں
 چوں مجرد مزید فیہ شمار
 مطرد و شاذ داں تو آں را اسم
 نصر و ضرب و سماع و فتح و کرم
 حسب و فضل ست کاد ہم در یاب
 رباعی ست ملحق و یا نیست
 ہمزہ وصل آیدش بر سر
 کان در آید از و بود نہ باب
 انفطار احمرار واحمیرار
 ہشتم اناقل اے جواں در حال
 دانکہ ناید بروز ہمزہ وصل
 باز تکریم پس تقبل از بر دار
 پنج میں شد تقابل از بردار
 غیر یک باب بعثرۃ ناید
 یک مع حرف وصل یک بے آں

لیک آں قسم اولین اے یاد
 دو میں قسم را تو اے دلبر
 پس ثلاثی مزید فیہ کہ او
 چوں رباعی مجرد است و مزید
 آنکہ ملحق ازاں مجرد راست
 جلب قلبس تو جورب داں
 ہفت میں زاں ہمہ بود قلسات
 آنکہ ملحق تدحرج گشت
 التحلب دگر تقلنس خواں
 پس تجورب ہم از تسرول گو
 داں کہ ملحق بود بہ احرنجام
 بعد خوض تمام واستقراء
 بہر تیسیر حفظ وضبط تمام
 باب احرنجم است واقشعرار
 غیر باب تدحرج مشمر
 با رباعی ست ملحق از وے گو
 ملحقش نیز بر دو قسم گزید
 ہست بر ہفت باب بے کم و کاست
 سرولہ خیعلة و شریف خواں
 ملحقات مزید گویم بات
 جملہ ابواب آں بیاید ہشت
 پس تمسکن دگر تعفرت داں
 پس تخیعل تقلس اے خوشخو
 بر دو بابش کنیم ختم کلام
 آمد اقعنسس واسلنقاء
 کردمش نظم با دعا و سلام

مكتبة البشائر

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المراقبة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطيع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخارى
	شرح الجامي

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
تفسير البيضاوي	التبيان في علوم القرآن
الحسامي	المسند للإمام الأعظم
شرح العقائد	الهدية السعيدية
أصول الشاشي	القضي
نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائه، ثانويه)

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

رنگین مجلد

تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی
فوائد مکبہ	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
علم النحو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
جمال القرآن	عربی صفوة المصادر
نحو میر	صرف میر
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب
سیر الصحابیات	نام حق
کریمہ	فضول اکبری
پند نامہ	میزان و مشعب
پنج سورۃ	نماز مدلل
سورۃ لیس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)
آسان نماز	عم پارہ درسی
منزل	عم پارہ
	تیسیر المبتدی

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (سینی کی ترتیب پر) (جیبی)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (نفتی کی ترتیب پر) (جیبی)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ